१९६८ या पोथी ची पत्रे आहेत ... समग्र ग्रंथ हा आहे

१२

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीः ॥ लक्ष्मासंलग्नतुलं नवविश्वं तत्त्वात्परूपसारं स्मितिविरूपे ॥ लपंनपत्याश्रुत्य पूर्ण
रूपः शिवं तनोतु शश्वद्विमर्शात्मा ॥ १ ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणजालं तन्त्रज्ञं यानपि संतितथान् ॥

श्रीशंकरस्यात्मजनीलकंठकृतिप्यारवेस्संविदणोति सम्यक् ॥ २ ॥ मत्तारके रामहलसत्रज्ञिचिन्मयान्त
निर्मुक्तलयानत्तुप्तिलं ॥ ऊनोऽतिलानो नहि लेनकाचिन्द्रवसुष्मही नाषचिनिर्नहीयते ॥ ३ ॥ समस्त
निर्मुक्तम् प्रतिथयवस्थां विनाहलं यत्क्षिणयस्यकैरपि ॥ नानोपवैस्त्तद् तिगायणस्पैसिंचग्वरान्त्कण्णै
समंसमंमसलं ॥ ४ ॥ संस्कारापारकागः ग्राह्नीतिविंवाद्दोनंच ॥ अन्यो लग्नयलितप्रायश्चित्तं
विरुद्धिकंशनीच ॥ ५ ॥ तिथिविठ्ठुल्याप्रणातंरंगचा ॥ नजाधारात्कादोप्रतिपत्स्मस्य पः स्वर्गतं दपातेद
वाद्धवेः ॥ संपूर्णाइति विरुधानाहरिवासरवर्जितः ॥ हरिवासरएकादशी ॥ तत्रवेपालरवस्य
ते ॥ तत्तिथिर्वारक्षंग ॥ तस्यावेधसाह पेठीतत्तिः ॥ पक्षांतपेपितिथयस्तिथिं प्रवर्तनयोतरां ॥ त्रिमुहूर्त

ते विधित्संतिसासान्यो दोषविशिकं नरज्ञि ॥ अत्रपूर्वयातिथ्योदयोत्तरयाचोदयात्सर्वंत्रिमुहूर्त यो
वेधोविधीपतेस्तिकैचित्त ॥ तिथ्वध्यंतामुत्सवैषांदिनमध्यत्वव प्रजोत्तरतिथ्योस्तिमुहूर्त योःप्रवे

शेषे वेद्यो ऽभिमतः वक्ष्यमाणशिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरादिवाक्यात्। सर्वथाहोरात्रव्यापगामिनीति
धिः संदिग्धत्वान्निर्णयः। सा च कर्मांगतया विहितैव। न निषिद्धा। तथा च वृद्धगार्ग्यः॥ निमित्तं का
लमारवज्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः॥ विधिः परस्पतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रक इति। यत्तु दक्षः॥
त्रिमुहूर्तान्न कर्तव्या या याति तिथिक्षयगामिनी॥ द्विमुहूर्तापि कर्तव्या या याति तिथिर्वृद्धिगामिनीति॥ अत्र
पीशादेस्य पूर्वार्द्धपन्नयान्न त्रिमुहूर्तस्यागे द्विमुहूर्तग्रहणे बलात्प्रवर्त्तितं तु द्विमुहूर्तस्यानुभ
व्रते। अत एव शिवरहस्येपि॥ यामाप्यास्तमुपैत्यर्कः सा वेलस्या त्रिमुहूर्तगा॥ धर्मकृत्येषु सर्वे
षु संपूर्णां तां विदुर्बुधा इति॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ उदिते दैवतं भानौ पित्र्ये चास्तमिते रवौ॥ द्विमुहू
र्तं त्रिरह्नस्य सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति। द्विमुहूर्तं व्याप्त्यलोक्षिरन्तु कात्स्न्यपरान। उदिते भानौ द्वि
मुहूर्तं दैवतं। अस्तमिते अस्तं गंतुमारब्धे। इन्हस्त्रिमुहूर्तं पित्र्यमित्यर्थः॥ अन्ह इति अन्हस्यान्त्य
या दस्तमितमिति आदिकर्मणि क्तः॥ अतोऽपरा॰ यास्तनियमे चरितैकापि यामवेला॥ उदिते
सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैत्र्ये इत्यादीनि यामादिवचनानि तु वेधानराधिकरणन्यायेन

॥२॥

त्रिमुहूर्त्तवेधमेवस्तु वंशीतिमाधवाग्र्यपः। एकादशी परा शीलितु पुत्रकं अंसपादस्त्वौ विसेनस्तु
रुषभः॥ कास्तु चिन्तिधिष्ठ लितेधममयोजक्षो वेधः॥ स्कांदे॥ नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पंचदशभि
स्तथा॥ भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम्॥ नागः पंचमी॥ दिक् दशमी॥ भूतश्च
तुर्दशी॥ इति वेधः॥ तत्र विहिता तिथिर्भक्तविभागेन बोध्या॥ पूर्वेद्युरेव कर्मकालगा पूर्वे
द्युरेवोभयोर्नोभयोस्तु भयोरंशे न तत्रापि साम्येन वैषम्येण वेति। तत्रान्यतरदिने कर्मका
लगा ~~पूर्वेद्युरेवोभयोर्नोभयोस्तु~~ चेत्सैव ग्राह्या॥ योयस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी
तिथिः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति गार्ग्योक्तेः। अत एवाहोरात्रसाध्य
उपवासादौ याहोरात्रगा सैव ग्राह्या। तदभावेन्यतरगा। दिवारात्रिव्रतं यच्च एकमेव तिथौ
गतं॥ तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती॥ इति स्मृतेश्च। वैषम्येन कर्मकालस्पर्शे ऽधिका

॥२॥

ग्राह्या। उभयोर्नोभयोः साम्येनैकदेशउभयोरपि व्याप्तौ तु पक्षेषु निर्णयो निगमे। युग्माग्नि
युगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः॥ रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पौर्णमा॥ प्रतिपद्य

मा वास्या तिथयो युग्मं महाफलं ॥ एतद्व्यस्तं महादोषं हंति पुण्यं पुराकृतमिति ॥ युग्मं द्वितीया । अग्निस्तृ
तीया ॥ युग्मं चतुर्थी । भूतं पंचमी । षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रंध्रा नवमी । रुद्र एका
दशी । तिथ्योर्युग्मं द्वितीयातृतीया तृतीयायुता तृतीया चतुर्थीयुतेति ॥ एवं चतुर्थीपंचम्यादीनां युग्मानि ।
अत्र दशम्या अपि पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ तथा च स्कांदे ॥ दशमी चैव कर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तमेति । अ
त्र एकादशी पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसहिता मुने इति । यत्तु षष्ठ्यष्टम्यमावास्या
शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ एताः परयुताः पुण्याः पराः पूर्वेण संयुता इति युग्मवाक्यं तदपि प्येतत्त्वं वा
क्येन । यत्तु प्रतिपत्तु द्वितीयास्या द्वितीया प्रतिपद्युतेति । यच्च चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फ
लप्रदा ॥ चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदेति तदेतद्विषयं ॥ अनयोरस्तु पक्षभेदेन व्यवस्थो
क्ता विष्णुधर्मोत्तरे ॥ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ॥ कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या य
स्यामस्तमितो रविरिति ॥ कर्मकालव्याप्तौ तूपक्रमयायोगस्य विहितकालः अक्रमणात्तूप
क्रमे ॥ विद्यमानाभवे दर्शनोदितोपक्रमेणाविति वचनात् ॥ अयं च युग्मवाक्यकृतो निर्णयो

समप्र०

॥२॥

दैवे एव कर्माणि पित्र्ये तु एवोक्तपक्षेषु । एवं वेदर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ एवं दर्पौ परोप
ज्योर्हिंसास्यात्पूर्वकालिकी तिथिः रामस्तोणि चैतस्मान्निर्णयः ॥ एवं वेः साम्यो दर्पो वृद्धिः । हिंसा क्षयः ।
एतेन च एववेद्यः केचित्पूर्वतिथ्यपेक्षया साम्यमिति यदेव ॥ कश्चित्त्र्याम्यापेक्षोत्तरतिथेरिति त
त्रत त्र वक्ष्यामः ॥ तथा च निगमे । द्वितीयादिकयुग्मानां परस्परतानियमादिकं ॥ एकोद्दिष्टादिव्यवस्था
दोत्तरासव्यापादिश्चोदने । निगम अन्ना प्रमादिपदं तिथ्यंतराणामुपादानार्थं ॥ द्वितीयं स्कंदेन
कर्मणां ॥ तानि पंपार्वणस्थो । चतुर्थं वृद्धिरादौ येषामित्यलक्षणसंविशानवृकुश्री हिणास्य वदैव
श्राद्धानां ॥ मुख्यं वृद्धिश्राद्धस्य तिथ्यामनुक्ते नत निर्णयानुपयोगः ॥ वृद्धिपदस्व निमित्तकश्राद्ध
लक्षकं ॥ पंचमं साम्यस्य तासव्यादिश्चोदना एव वेदपादिवाक्यमित्यर्थः ॥ यत्तु देवलः ॥ यां ति

॥३॥

थिं समनुप्राप्य अस्तं याति भास्करः ॥ सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥
यवस्त्वादे ॥ यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पश्चिमे रविः ॥ सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययन
कर्मसु ॥ इति तत्पूर्वोत्तरग्राह्यत्वसाधकानां युग्मस्य वेदं स्कन्दादि वचसां उपो

उदयं याति भास्करः ॥ १

वृत्तकं ॥ एतदपवादः स्कांदे ॥ सन्ध्यादौ च युगादौ च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ व्यतीपाते वैधृतौ च नक्षत्रा

ऽव्यापिनी क्रिया ॥ अभ्यंगे चोदधिस्नाने दंतधावनमैथुने ॥ जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी

तिथिरिति विज्ञेया व्यवस्था ॥ अन्ये तु सामान्यतो विभागमाहुः ॥ व्यासः ॥ मुहूर्त्तत्रितयं प्रा

तस्तावान्नेव तु संगवः ॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोपि तादृशः ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्या

त्सर्वकर्मबहिष्कृत इति ॥ पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णमिति त्रेधा विभागस्य क्वचित् । पूर्वाह्णापराह्ण

इति द्वेधा विभागस्य च पर्वनिर्णयादौ उपयोगो वक्ष्यते ॥ ॥अथैकभक्तं ॥ देवलः ॥ दिनार्द्धसम

येतीते भुज्यते नियमेन यत् ॥ एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्याद्दिवैव तु ॥ दिनार्द्धं त्वत्र सामान्य

तोपयुक्तः कालो मध्याह्नांतावधिरेव ॥ मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते व्रते तिथिरिति बोधा

यनोक्तेः ॥ अत्र पूर्वोक्तषड्भागपक्षे पंचदशदिने एकभक्तकालव्याप्त्यनधिकस्य शेषोत्तरा । यथा पूर्वे

द्युर्गौणकालेपि सत्वादिति माधवाचार्यः ॥ ॥अथ नक्तं ॥ ॥ व्यासः ॥ त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्या

द्भानावस्तंगते सति ॥ नक्तं तत्र प्रकुर्वीत इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ यत्तु सायं संध्या त्रिघ

४ ब्रंणात्॥ उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात्॥ अष्टाक्षीरलवे॥ असकृज्जलपानेन ताम्बूलास:
प्रनश्यतीति॥ असकृत्प्राणायामे॥ चतुर्वर्गचिन्तामणौ॥ उपवासेन पात्राद्यं न कुर्याद्दन्तधावनं॥ दन्तानां काष्ठसं
योगो हन्ति सप्त कुलानि वै इति॥ पैठीनसिः॥ अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धे वा काष्ठानां दन्तधावने॥ पर्णादिना वि
शुद्धेन जिह्वोल्लेखः सदैव च॥ व्यासः॥ अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ॥ अपां द्वादश
गण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनं॥ विष्णुरहस्ये॥ ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनं परिकीर्तितं॥ अन्यस्य वर्ज
येत्सर्वं ग्रासानां वर्जयेत् ग्रहणं॥ गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनं॥ व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चा
न्यद्बलरागकृत्॥ मैथुनं चाष्टाङ्गं॥ तथा च स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं॥ संकल्पोऽध्यवसायश्च
क्रियानिर्वृतिरेव च॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ देवलः॥ स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः सङ्क
थनादपि॥ निपतत्येव ब्रह्मचर्यं न दारेष्वनुसंगमादिति॥ स्वदारे ऋतुसंगमादिति विज्ञेयं॥ विष्णुधर्मोत्तरे।
तस्मात्पत्रं पुष्पं धान्यं ताम्बूलं चर्वणादिकं॥ न दर्शनं च नान्यासां कीर्तनं श्रवणादिकं॥ उपवासकृतां त्याज्यं गुणाः
प्रोक्ता मनीषिभिः॥ तथा देवो पारम्पर्येण ताम्बूलं दद्यान्न वा॥ देवलः॥ ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमामिषवर्जनं

पुरुषोथ स्नमास्तु रवीस्यात् ।। पंचदशमलीलायां प्रातरिसर्थः ।। येपि वेति वसेला ये च तत्र यंस
चंदनं ।। स संतल्पस्य फामस्य प्रज्वनं क्षिपते नरैरिति ।। मांविष्णो नरात् । वसंताय चैत्रमतिप
दि ।। मंत्रः ।। नूतनमग्यं वसंतस्य माकंदकुसुमं नव ।। सचंदनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ।
मंविष्णो नरे । ततः प्रातर्द्वितीयायां उत्तमिनादिसंकुलः ।। नृपतिर्विजलने देशे विनान वर
रोभिते । उपविश्यासने रम्ये पौरजानपदैः सह ।। सिंदूरकुंकुमक्षोदपटवासैः सचंदनैः ।।
विविक्तीर्णतो भांसलां मृगैः संमानं च पथक् पथक् ।। नृत्यगीतविनोदेन कर्पूरकामसहो
त्सवं ।। एवं कुर्वन्न चाप्नोति यावत्संवत्सरं सुखमिति । इदं पूर्वविद्धायामेव । वत्सरादौ व
संतादौ बलिराज्ये तथैव च ।। पूर्वविद्धैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैरिति । तद्वसिष्ठा । व्यास
येनेसृष्ट्वप्रतिपदि पिवत्सरारंभे उदयव्यापिनी स्यात् ।। नक्तं माधवीये प्राक्तो । चैत्रे मा
सि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेहनि ।। शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सतीति । दिन
द्वये उदयव्याप्ता पूर्वाग्राह्ये वा पूर्वैव । पूर्वोक्तवृद्धवसिष्ठवाक्यात् । तत्रैव गर्भगर्गः स्लोके

समय

॥१८॥

विधिना यस्तु धर्मकर्मं प्रयत्नात्प्रपादयन् फलं सोऽपि प्राप्नोत्यभीष्टं न संशयः इति ॥ ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदादि
राहस्यारंभः ॥ काश्मीरखण्डे ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिं । दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते
सर्वपातकैः ॥ एवं सर्वासु तिथिषु क्रमशः प्राचीनरीतितः ॥ आश्वयुक्पक्षे दशम्यां प्रतिजन्मा यमुनास्नाने
दिति ॥ आश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारंभः । तदुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ॥ आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त
व्यं नवरात्रकं ॥ प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् । अत्र पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या ॥ आश्विन
स्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः ॥ शुक्लान्नक्तैकभक्तेन पूर्वाह्णे प्रजपेच्च विधिवत्प्रतिदिनं देवीपूजनं ॥ तस्य
कर्मकालत्वात् ॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । इत्यनेन कर्मकालव्यापि
त्वात् तथैव कर्मणः कर्तव्यत्वाच्चैत्यैः ॥ नवरात्रोपवासान्तु यो येन निर्णयः । तस्मान्नवरात्रमुपोषितः

॥५॥

प्रजपेदित्यादिदेवीपूजाया दैनं स्वानि निवर्तनानि स्नानीयादि ग्रन्थे कलिसंस्कारतैलगंधा
द्यावगमात् । अतः प्रधानस्नानपूजाकाले पूर्वाह्णव्यापिन्येव निर्णयः ॥ पूजायां तु प्राधान्यं फ
लसंबंधात् ॥ स च स्कांदे ॥ आश्विने मासि संप्राप्ते सहि पाक्षुर मर्दिनी । देवी संपूज्य पितॄ

सम०पृ०

लनः फलौ स्तंभ वस्त्रादिमंडितेगृहे चतुरस्र हस्तवेदिकोपरि सर्वतोभद्रादिमंडलं विधाय तत्र मही द्यो
दिसादिवर्णप्रजां तं पूजयेत् संस्थापयेत् ॥ सोवर्णादि प्रतिमा पूजार्थं प्रथमं मंडलं अंगस्येति देवी
पुराणात् ॥ मृन्मयादि प्रान्तुक जरास्य पञ्चादास नेस्या प्याग्नेदिकोणे प्यपि चत्वारः कलशा स्था
प्याश्चत्वारः कलशा न्यस्तु द्वा देवगृहे नरः । चतुः समुद्रनामानं सतुरंकेनवस्तु धरामिति वि
प्रधर्मोत्तरात् ॥ प्रतिमा च हेमादिमयी देवी पुराणात् ॥ हेमरजतताम्र प्रानुशैल चित्रार्पितापि वा ॥
रखड्ग शूल चिन्तादेवी सर्व काम फलप्रदा ॥ स्व न्यौ प्रतिमां कलाविनेवा वस्तु पूजयेत् ॥ आत्मवि
त्तानुसारेण सप्तमेन्नौ किं फलमिति प्रतिमा लक्षणं मत्स्यपुराणे ॥ जटा जूट समायुक्ता मर्द्धेन्दु कृ
तलक्षणा ॥ लोचनत्रय संयुक्तां पूर्णेन्दु सदृशाननां ॥ अतसी पुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनां ॥
नवयौवन संपन्नां सर्वाभरणभूषितां ॥ सुचारुदशनां तद्वत्पीनोन्नत पयोधरां ॥ त्रिभंग
स्थान संस्थानां महिषासुर मर्दिनीं ॥ त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥ तीक्ष्णबाणं
तथा शक्तिं वामतो विनिवेशयेत् ॥ खेटकं पूर्णचापं च पाशमंकुशमूर्ध्वतः ॥ घंटां वा परशुं

॥११०॥

॥१०॥

समयम.

॥१२॥८

नामभिर्वैशांस्तथास्य प्रशान्तिरस्तवः॥ अथवा कुनौ केन किमेतेन वरानमे॥ चं स्याः शान्ताय नि

पाठान्सर्वाः सिध्यंति सिद्धुपद्मलि। पाठं तु नारायणाश्च मत्स्यपुराणे। नारायणं नमस्कृत्य

नरं चैव नरोत्तमं॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेदिति वचनात् जयशब्दार्थस्तु

भविष्यत्पुराणे। अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा॥ विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिव

धर्माश्च भारत। कार्ष्णं च पंचमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतं॥ शौवाश्च धर्माः राजेन्द्र मानवो

क्ता महीपते। जयेति नाम एतेषां प्रवदंति मनीषिणः॥ पाठप्रकारश्च मात्स्ये। प्रण

वं चादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत्। अंते च प्रणवं दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्॥ एवं ह

नानेन्यायेन पठितव्यं प्रयत्नतः। नकार्यो सर्वमनसा कार्यो स्तोत्रस्य वाचने॥ आधा

रस्था पाणिस्था तु पुस्तकं स्यान्न पेत्तु धीः। हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्। स्व ॥१२॥

यं तु लिखितं यच्च [illegible] तिलिखितं च यत्। अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि वि

फलं भवेत्॥ [illegible] ॥ नन्दुपराणीस ... ऋषिछंदादिकं न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्षण

क्षणं। संकल्पितेन स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत्सुधीः। अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन। कृते वि
रामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत्पुनरिति। अवर्णो वर्णात्ब्राह्मणादेर्बलिकार्ये। ब्राह्मणं वाचकं विधायान्य
वर्णजमादरात्। कृत्वान्यवर्णजातान्वाचकान्नरकं व्रजेत्। भविष्यत्पुराणात्। यदपि देवीपुरा
णे जपहोमादिकं शूद्रोऽपि समस्तमुक्तं तथापि अष्टम्यां नवम्यामेव कार्यः। ब्रह्मपुराणे। तत्राष्टम्यां
मद्यमांसोपचारैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः दिनद्वयमेव कृत्स्नं पाठात्। नवम्यां बलिदानं च कु
र्यात् पंचैव यथाविधि। जपं होमं च विधिवत्कुर्यात्तत्र विभूतये। इति कालिकापुराणात्। शिष्टाचा
राच्च। बलिदानमप्यष्टम्यां न नवम्यां देव। पुनः पुत्रान्न भार्यां विहायेन समाचरेत्। नागरैश्च स
र्वं कुर्याद्बलिदानं तथा निशि। नवम्यां बलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत्। इति कालिकापुराणात्।
अत्र यद्यपि शिष्टपरिगृहीतकालिकापुराणादिषु मद्यस्वगात्ररुधिरप्रदानादिकमुक्तं।
तथापि ब्राह्मणस्य न भवति। मद्यं दद्यात् ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते। स्वगात्ररुधिरं दुग्धं
शतमहत्या प्रमवाप्नुयादिति कालिकापुराणात्। एवमन्यत्र भाष्य। सात्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवे

पत्रिकापूजा कर्तव्या नवरात्रकैः ॥ प्रशस्तां सप्त॰ ं वि॰ वशात्स्वामान्द्स पूजयेदिति ॥ अथवो

पनप्रकारमस्तकं क ॥ लिङ्गपुराणे ॥ कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्गमे दिवा ॥ नवम्यां बोध

येद्देवीं महाविभवविस्तरैः ॥ भविष्ये ॥ षष्ठ्यां वि॰ बिल्वतरौ बोधं सायंसंध्यासु कारयेत् ॥ देवीपुरा

णे ॥ ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां वि॰ ॥ आमन्त्रणं ॥ वि॰ बन्धसायनमष्टमि वि॰ बनरूं संप्रप

वि॰ बल्वसैन पत्रीषा दिदुर्गे रक्षाज्येष्ठा दि चतुर्गासा वास्य पूजयित्वा गीलवाच घोषपुरः स

रं देवीं बोधयेत् ॥ मन्त्रस्तु ॥ रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ॥ अकाले ब्रह्मणा बोधो

देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥ इषे मासि सिते पक्षे नवम्यां मार्गयोगतः ॥ श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां या

वत्पूजा कृता मया ॥ इति ॥ ततो वि॰ बनरो रामन्त्रणं ॥ मन्त्रस्तु ॥ मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छि

खरे गिरौ ॥ जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः ॥ श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफल

श्रीनिकेतनः ॥ नेतव्योसि मया वृक्ष पूज्यो दुर्गास्वरूपतः इति ॥ अपरेद्युः पुनरपि संप्रप

कृतांजलिः प्रसादयेत्॥ किं च वृक्षमूलस्य [illegible] भाग सर्वतारां कदम्बिप॥ गृहीतानव शाखां तु दुर्गा पूजां
करोम्यहं॥ धारणात् [illegible] यामिनी सर्वं न च कार्यं त्वया विभो इति॥ ततः पूजयन्तु ताम पराजिता दिग्गता
मे कां [illegible] दयेद्धानस्य सेन मंत्रेण॥ छिन्धि छिन्धि फट् ॐ हूं फट् स्वाहेति मंत्रः॥ ततः शाखां गृहे आ
नीय बिल्वशाखायां न स्थापयित्वा बिल्वशाखायां सन्मय प्रतिमायां च देवीमावाहनपुरः
सरं पूजयित्वा माषभक्तादि बलिं च दत्वा दिनान्तरे दिनाशाखां प्रतिमां च पूजागृहे द्वारदेशे स्थाप
यित्वा माषभक्तादि बलिं च दत्वा पूजागृहस्थानि स्थानि भूतेभ्यो नमः इति गंधादिभिः संपूज्य।
भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले॥ ते गृह्णन्तु मया दत्तो बलिरेष प्रसाधितः। पूजितागंध
माल्याद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा॥ देशादस्माद्विनिःसृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृतां॥ भूतेभ्य एष मा
षभक्त बलिर्नमः इति बलिं दत्वा॥ अपसर्पन्तु ये भूता ये भूता भुवि पालकाः॥ भूतानामविरोधेन दु

र्गाकर्म करोम्यहं॥ इति तिलान्यपसारयेत्॥ स्थितेषु लग्न भूतेषु मैवे यं मंडलं तथा। विघ्नं कुर्वन्ति म

॥१५॥

स॥ बलिं च दद्यात् । ततमेव समल्लक्ष्म्यां मिति देवी प्रजनं विशेषतस्त्वं भैरवोऽगारणं चारा आ
त्रिविज्ञय काले । भैरवो विशेष प्रजापर्व कं बलिं दद्यात् । नदर्श नाभि नीरो वेविजयार्थं तपो जपं ।
तं वादं कृतानां पे लंगं पध्य पस्म वर्षितं ॥ विधि वक्तालि मालीनिन तारक तेन यानवे कृदि । पं
चाद्यं महि विमसं णां । नवै वा रात्र्यादि पूजनं च कृपाक् । महाल व माने व ष्ट्या बलि दानं ति मवा ।
तेमसे तत्त्वु स्वां नीत्रां दि । अनेनैव तु मंत्रेण जपहोमादिकारयेद् मिदेवि तु राज्ञातार्द्र कंचन
वैमोकं । पूजयेति नवै मेध दधि क्षीर पयसादि मिश्रितं । केपि तु मासि त्तो कं च त्रुटया स्याव
सेतित संविधि तेनिर हृदयमं पंच पंचमा स्त । स्त ह स्तानीरत्न वेनमासि तो कैलि नस्य विमिश्र पाय
से नहोमं कुर्यात् । रात्रा लब्धपीडरां नये देवनपूजा पि कार्या । सच वड पणा रूपा या मुख बां
स्य पूर्णं स्पन्नो यानि मणा धिपतिः । पूजा मंत्रः श्री शिहोत्रो । नमो देवाधि देवाय पन्नुतंग वरचा
रिणे राक्षस सर्वभूता वदेवा य पन्नुरंग माहिता पचा नुरंग पति सं पस्य नगजो परिधाव मि । सा

॥१६॥

॥२॥

॥२॥

त्रिति। तद्योप्याः सेव भीयास्तिति। कार्तिके शुक्लद्वितीयायां यमद्वितीयोच्यते। सा पराह्णव्यापिनी ग्राह्या। कार्त्ते

कशुक्लपक्षे तु कुशे स्नानादि। ऊर्जे शुक्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमं॥ स्नानं कृत्वा भानुजायां यम

लोकं न पश्यति। ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितः तर्पितो यमः॥ वेष्टितः किंनरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छति

वांछितं। भविष्ये। कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः

स्वगृहेऽर्चितः॥ अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता। अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं

ततो नरैः। स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनं॥ दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः स्वर्णालंका

रवस्त्राग्र्यपूजासत्कारभोजनैः। सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः। तस्य स्थानीयाः ब्रह्मांडेऽपि यातु

भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ। अर्चयेच्चापि तांबूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात्॥ भ्रातुरायुःक्षयो राजन्

न भवेत्तत्र कर्हिचित्॥ ॥इति द्वितीयानिर्णयः॥ अथ तृतीयां सा तु परैवोक्ता विद्धा तु धर्मोत्तरे॥ एका

दश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः॥ रंभाव्रते तु पूर्वैव।

७२

नदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते। रंभाख्यां वर्जयित्वैकां तृतीयां द्विजसत्तम। अन्येषु शुभकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते इति। ग
णाभ्यनुधी। चैत्रशुक्लतृतीयायां दोलोत्सवो एमार्चनचेद्रिकायां गारुडे। मध्ये शुक्लतृतीयायां जानकीरमणं प्र
भुं। राजोपचारैः संपूज्य मासं मां दोलयेल्लौ। दक्षिणाभिमुखं देवं दोलमानं सुरेश्वरं। सुपूजितं सकृ[illegible]
दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते। चैत्रे मासि सिते पक्षे तृतीयायां रमापतिं। दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमां दोलयेत्क
लौ। दोलारूढं प्रपश्यंति ये कृष्णं मधुमाधवे। अपराधसहस्रैस्ते मुक्तास्तेनात्र संशयः। दोलारूढस्य देव
स्याग्रे कुर्वंति जागरं। सर्वेषु एव फलानां तिथिर्भिभिषेभिर्भवेत्। इयमेव गौरीतृतीयोच्यते। तत्र मु
हूर्तमात्रापरयुतापि ग्राह्या। वचनं त्वग्रे वक्ष्यते। मदनरत्ने स्कांदे विशेषः॥ तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरे
णसमन्वितां। कुंकुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगंधकैः। स्रग्गं[illegible]धूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः। आं
दोलयेत्ततो वत्स शिवोमातुष्टये सदा। वैशाखशुक्लतृतीयायां त्रिलोचनयात्रा कार्या काशीखंडे।

शं। अश्रुकृतं तृतीयायां स्नात्वा पैलिप्पिलेह्रदे। संतर्पयेत् पितॄन्देवान् त्रिलोचनमथार्चयेदिति॥
इयमेवाक्षय्यतृतीयोच्यते। तदुक्तं भविष्ये। यालेख्या कुरुशार्दूल वैशाखे तु महातिथिः। तृतीया
साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवंदिता। यत्किंचिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु। तत्सर्वमक्षयं य
स्मात्तेनेयमक्षया स्मृता। इयमेव युगादिः। सा पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं नारदीये। द्वे शुक्ले
द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः। शुक्ले पौर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके इति। अत्र विशेषो
देवीपुराणे। तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यर्क्षे प्रपूज्य च। उदकुंभप्रदानेन शिवलोके महीयते। क

लशदानमंत्रस्तु। एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्य प्रदानात्तृप्यंतु पितरोपि पिता
महाः। गंधोदकतिलैर्मिश्रं सान्नं कुंभं सदक्षिणं। पितृभ्यः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठतु इति।
एतदसंभवे तिलतर्पणं कार्यमित्युक्तं॥ तत्रैव विष्णुपुराणे॥ पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पि
तृभ्यः प्रयतो मनुष्यः। श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतन्मुनयो वदंति।

२३

...तीति। तथात्र मलमासे सति विशेषश्चंद्रिकायां। यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षि
कं। मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च। अपरपक्षो नाम कृष्णपक्षोऽत्र गृह्यते। मलमासे महाल
यनिषेधात्। ज्येष्ठशुक्लतृतीयारंभा तृतीयोच्यते। सा पूर्वा ग्राह्या। तदुक्तं माधवीये स्कांदे। वृहत्त
पा तथारंभा सावित्री वटपैतृकी। कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्याः संमुखी तिथिः इति। संमुखी
नाम सायाह्नव्यापिनी इत्यर्थः। ब्रह्मवैवर्तेपि। रंभाख्यां वर्जयित्वैकां तृतीयां द्विजसत्तम। अन्येषु
शुभकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते इति गणश्चतुर्थी। भाद्रकृष्णतृतीयायां विशालाक्षीयात्रो
क्ता काशीखंडे॥ भाद्रकृष्णतृतीयायामुपवास[illegible]परैर्नरैः॥ कृत्वा जागरणं रात्रौ वि
शालाक्षीसमीपत इति॥ अत्र रात्रिव्यापिनी ग्राह्या॥ रात्रौ जागरणविधानात्। भाद्रशुक्लतृतीया
हरितालिकोच्यते। सा मुहूर्त्तमात्रापि परयुता ग्राह्या। तदाह माधवः। मुहूर्त्तमात्रसत्वेपि दिने
गौरीव्रतं परे। शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति। चतुर्थीवीये आपस्तंबः। चतुर्थी

२३

८

साहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा। अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी। द्वितीयायोगे प्रसवाय म
ध्याह्नसंगवे द्वितीया शेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता। सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदंति मनीषिण इति॥
आश्विनशुक्लतृतीयायां ललितादेव्या यात्रोक्ता काशीखंडे। इषशुक्लतृतीयायां ललितां प्रतिपू
ज्य वै॥ नारी वा पुरुषो वापि लभते वांछितं फलमिति तृतीयानिर्णयः॥ ॥अथ चतुर्थी॥ सा
परविद्धा ग्राह्या॥ युग्माद्भूतानामिति युग्मवाक्यात्। माधवीये बृहद्वसिष्ठोऽपि॥ एकादशी तथा ष
ष्ठी अमावास्या चतुर्थिका॥ उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इति। सर्वासु चतुर्थीषु ढुं
ढियात्रोक्ता काशीखंडे॥ कुर्यान्महति चतुर्थी ह यात्रा विघ्नेशितुः सदा॥ ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया
वै मोदका मुदे सि॥ लैंगे। अंगारकचतुर्थ्यां येस्तावो नरवदांभस्ति। अभ्यर्च्यांगारकेशानं नम
स्यंति नरोत्तमाः। न तेषां ग्रहपीडा च कदाचित्क्वापि जायते। नागचतुर्थी तु मध्याह्नव्यापिनी प
रविद्धा ग्राह्या॥ तदाह देवलः। युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान्॥ क्षीरेणाप्याय्य पंच

ष्यां पूजयेत्सम्यक्ततो नरः इति॥ युगं चतुर्थी॥ विनायकव्रते तृतीयायुतैव॥ तदुक्तं तत्रैव॥ चतुर्थी तु तृती
यायां महापुण्यफलप्रदा॥ कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी इति अमांतमानेन श्रावणपाह
द्यचतुर्थी संकष्टचतुर्थीत्युच्यते॥ सा चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या॥ तदुक्तं स्कांदे॥ श्रावणे बहुले प
क्षे चतुर्थ्यां च विधूदये॥ तस्मिन्दिने व्रतं कार्यं संकष्टाख्यं सुरेश्वरी इति॥ दिनद्वये चंद्रोदयसत्वे अ
सत्वे वा पूर्वैव॥ मातृविद्धा गणेश्वर इति वचनात्॥ भाद्रशुक्ले चतुर्थ्यां बहुलाव्रतं॥ तत्पूर्वैव॥
तदुक्तं गोविंदार्णवे पुराणसमुच्चये॥ गोधा चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गा च नंदा भरहोतिके च॥ व
त्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परान्विता घ्नंति नृपं सराष्ट्रमिति गोधा गौरीव्रतसंबंधिनी चतुर्थी॥
हुच्यते॥ वटसंबंधिनी पंचदशी॥ धेनुपूजा तत्संबंधिनी बहुला चतुर्थी॥ वत्सस्य पूजा वत्सद्वादशी॥
भाद्रशुक्लचतुर्थी वरदचतुर्थ्युच्यते॥ तत्र व्रतं पुराणांतरे॥ सुरासुराणां बुबलीगणेशं भ
क्तिपूर्वकं॥ तस्यां प्रसादं दुर्यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिकेति॥ सा मध्याह्नव्यापिनी पूर्वविद्धा ग्राह्या॥ पूर्वदिने

मध्याह्नव्याप्त्यभावे परैव ॥ तदुक्तं माधवीये बृहस्पतिना ॥ चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ॥
मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनीति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गण
नायके ॥ मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यत इति ॥ सिद्धिविनायकेपि मध्याह्नव्यापिनी ग्रा
प्रा.क.: ह्या ॥ शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृपेति पूजायास्तत्कालत्वात् ॥ उभयदिने मध्याह्नव्याप्त्यभावे व्याप्ति
सत्त्वे वा पूर्वैव ॥ मातृविद्धा प्रशस्यत इति वाक्यात् ॥ इयं चरविभौमाभ्यां युक्ता महती स्मृच्यते ॥ तदुक्तं गोविं
३ द्रार्णवाराहे ॥ भाद्रे शुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता ॥ महती सात्र विघ्नेशस्यार्चयेत्तं लभेन्नर इति ॥
अस्यां चंद्रं न पश्येत् ॥ तदाह तत्रैव मार्कंडेयः ॥ भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थी स्वातियोगिनी ॥ मिथ्याभिश
पं कुरुते दृष्टचंद्रा न संशयः ॥ पराशरोपि ॥ कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु शुक्ले चंद्रस्य दर्शनं ॥ मिथ्याभिदूषणं
कुर्याद्रात्रौ पश्येन्न तं सदा ॥ अत्र रात्रिग्रहणाद्दिवा दर्शने न दोष इति ॥ रात्रावेव चंद्रप्राधान्यात् ॥ तद्दो
षशांत्यर्थं तत्रैव पुराणांतरे ॥ ततश्चतुर्थ्यां रात्र्यां यो प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ॥ पठेत्पौराणिकं वाक्यं प्रा

२५

अश्रुसोवाप्युदश्रुस्वः॥ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जांववता हतः॥ सुकुमारकुमारोदीस्तव ह्येषः स्यमंतकः
इति॥ माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी॥ तदुक्तं काशीखंडे॥ माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः॥ ये त्वां
ढुंढे चार्चयिष्यंति तेऽर्च्याः सुरासुरैर्ध्रुवं॥ विद्यावतार्थिकी यात्रा चतुर्थी व्याप्य तापसी॥ शुक्लान् तिलान्दु
दुर्वीध्वा प्राश्नीयाल्लड्डुकान्नरो॥ तापसी माघी॥ अनन्तकमहत्प्राप्त्यै दोषव्यापिनी माहोमिति हूः॥ इ
ति चतुर्थीनिर्णयः॥ अथ पंचमी॥ सा चतुर्थीयुतैव ग्राह्या॥ युगभूतानामिति युग्मवचनात्॥
पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखी तिथिरिति पैठीन
सिवचनात् संमुखी सायाह्नव्यापिनी॥ व्रतं वैवर्ते॥ प्रतिपत्पंचमी भूतसावित्री वटपूर्णिमा॥ न
वमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुता॥ माधवीये॥ पंचमी च तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो॥
चैत्रादिमास पंचम्यादयः कल्पादयः॥ अतोऽतिवाचनात्स्ये॥ व्रतमोपवासोदिनस्यादिः कल्पा
दिः सप्त कीर्तिताः॥ वैशाखस्य तृतीयायां कृष्णा फाल्गुनस्य च॥ पंचमी चैत्रमासस्य तस्यै
वांत्या तिथिः परा॥ शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः सं

ध

स्मराम्यहं॥ कन्यानामादमोहेनादत्तस्याक्षयकारकाः। तस्यैवां प्राज्यैत्रस्यैवामावास्या॥ अत्रैताः
शुक्लाः पौर्वाह्णिक्यः कृष्णा अपराह्णिका वृत्तियुगादिवज्ज्ञेयाः। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्याम
भ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तंगतो रविरिति वाक्यात्। अत्र पक्षविशेषानुपा
दानेप्युक्तो ह्ये यः। श्रावणशुक्लपंचमी नागपंचमी उच्यते। सा च परा विद्धा ग्राह्या। तदुक्तं चमत्का
रचिंतामणौ। पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता॥ तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सच
तुर्थिकेति मदनरत्ने स्मृत्यंतरे च॥ श्रावणे पंचमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपंचमी। तां परित्यज्य
पंचम्यः चतुर्थी सहिता हिता इति॥ अत्र पंचमी त्रिमुहूर्ता कर्तव्यमुक्तं काशीखंडे। यः स्नातो
नागपंचम्यां कुंडे वासुकिसंज्ञके। न तस्य विषसंसर्गो भवेत्सर्पसमुद्भवः॥ कर्तव्या नागपंचम्यां
यात्रा वर्षासु तत्र वै। नागाः प्रसन्ना जायंते कुले तस्यापि सर्वदेति भविष्ये॥ श्रावणे मासि पंच
म्यां शुक्लपक्षे नराधिप॥ द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः॥ पूजयेद्विधिवद्वीर दधिदू

२५

वांकुरैः कुशैः। गंधपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः॥ ये तस्यां पूजयंतीह नागान् भक्तिपुरःस
राः। न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् इति॥ भाद्रे शुक्लपंचमी कृषिपंचमी सोच्यते॥ तदुक्तं
ब्राह्मे। नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पंचमी॥ नद्यादिके तथा ताले तडागे वापि सुस्नायेच॥ ब्राह्म
णो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वापि वरानने॥ कृत्वा नैमित्तिकं कर्म गत्वा निजगृहं पुनः॥ वेदिं सम्यक् प्रकु
र्वीत गोमयेनोपलिप्य तां॥ रेखावल्लीसमायुक्तां नानापुष्पोपशोभितां॥ तत्र सप्त ऋषीन् दिव्यान् भक्ति
युक्तान् प्रपूजयेत् इति॥ तत्र पंचमी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथि
रिति माधवीये हारीतोक्तेः॥ उभयदिने तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा। युग्मवाक्यात्॥ आश्विनशुक्लपं
चम्यां उपांगललिताव्रतं॥ तत्तु यद्यपि महानिबंधेष्वनुक्तं। तथाप्यतिप्रचुरत्वान्निर्णीयते। तत्र
पंचमी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या॥ तत्रैव पूजाविधानात्॥ माधवीये स्मृत्यंतरेऽपि। पूजाव्रतेषु स
र्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति॥ मार्गशुक्लपंचम्यपि नागपंचमी॥ शुक्ले मार्गशिरे पुण्या श्रा
वणे या च पंचमी॥ स्नानदानैर्बहुफला नागलोकप्रदायिनी इति हेमाद्रौ स्कांदात्॥ इयमपि पर

युतैव ग्राह्या।।पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्वितेति पूर्वोक्तवचनात्।।इति पंचमीनिर्णयः।।
अथ षष्ठी।।सा तु सावैरूपवासव्रतादिषु स्कंदव्रतातिरिक्ता सप्तमी युतैव ग्राह्या।षण्मुन्योरि
ती युग्मवाक्यात्।।माधवीये स्कांदेपि।।नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन।सप्तमीसंयुता का
र्या षष्ठी धर्मार्थचिंतकैरिति।।अत्र पंचमीवेधः षण्मुहूर्त्तात्मको ज्ञेयः।नागो द्वादशनाडीभिर्दू
षयत्युत्तरां तिथिमिति वचनात्।तेन षण्मुहूर्त्तन्यूनपंचमीयोगे परदिने च सप्तमीविद्धषष्ठ्य
भावे पूर्वैव।अस्यामेव रविवासरयोगे लोलार्कयात्रोक्ता काशीखंडे।कृतानि यौधानि नरैः सं निपा
वत्सरादपि।नश्यंति क्षणतः स्नानात्षष्ठ्यर्के लोलदर्शनात्।लोलो लोलार्कः।वार्षिकपा
त्राप्युक्ता तत्रैव।मार्गशीर्षस्य सप्तम्यां षष्ठ्यां वा रविवासरे।विधाय वार्षिकीं यात्रां नरः पा
पात्प्रमुच्यते इति।।आषाढशुक्लषष्ठी स्कंदषष्ठीत्युच्यते।।सा पंचमीयुता ग्राह्या।तदुक्तं स्कां
दे।कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी।।एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पारणं भ

२७

वेदिति॥ भाद्रकृष्णषष्ठीयोगविशेषे कपिलाषष्ठी सूच्यते॥ तदुक्तं पुराणसमुच्चये। भाद्रे मास्यसिते
पक्षे भानौ चैव करे स्थिते॥ पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला भवेत्॥ संयोगे तु चतुर्णां तु नि
र्दिष्टा परमेष्ठिना। वाराहपुराणे। नभस्ये कृष्णपक्षे तु रोहिणीपातभूसुतैः॥ युक्ता षष्ठी पुरा
प्रोक्ता कपिला परिकीर्तिता। व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत्॥ कपिलां च द्विजाग्र्या
य दत्वा क्रतुफलं लभेत्। अन्यत्र हेमाद्रौ स्कान्दे। प्रौष्ठपदासिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता। व्यती
पातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता। द्वितीया तु महापुण्या व्रतीनां दुर्लभा क्वचित्। षष्ठी संवत्स
रस्यान्ते सा पुनस्तेन संयुता॥ चैत्रे वैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षेऽभ्युदये। वैशाखे पिचराजेन्द्र द्वार
वसां परास्मृता॥ मार्गशुक्ले च या षष्ठी। तस्यां स्कंदे सदा पास्य महलक्ष्मीरिपूजा ब्राह्मणभोजनादि म
ल्लारिमहात्म्ये दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धं॥ अस्या योगविशेषस्तत्रैवोक्तः॥ मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वै
धृतिसंयुता। रविवारेण संयुक्ता सा चंपेतीह कीर्तिता। तत्र वैधृतियोगश्च भाद्रपदाभिप्रायेण। त

ध्या मार्गशीर्षे मलेपक्षे षष्ठ्यां वारेंशुमालिनः । शततारागते चंद्रे लिंगं स्याद्दृष्टिगोचरमिति । लिंगाद
र्शनं कार्यमित्यर्थः । एवं च योगविशेषेण पूर्वापरा वा ग्राह्या । तदभावे सप्तमीयुता कार्या । पूर्वोक्त सामा
न्यनिर्णयादिति दिक् ॥ इति षष्ठीनिर्णयः ॥ अथ सप्तमी ॥ सा सर्वत्र पूर्वैव षष्ठ्युग्मादिति युग्मवचना
त् ॥ स्कांदेपि ॥ षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदेति ॥ वैशाखशुक्लसप्तम्यां गंगापूजोक्ता ब्राह्मे ।
वैशाखशुक्लसप्तम्यां जह्नुना जाह्नवी स्वयं । क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्रात्तु दक्षिणात् । तां तत्र पू
जयेद्देवीं गंगां गगनमेखलामिति । अत्र पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये साम्येन पूर्वाह्णगामित्वे पू
र्वा सामान्यनिर्णयात् । आश्विनशुक्लसप्तमी देवीपूजायां परयुता ग्राह्या । युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्त
मी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षंते न तत्र तिथियुग्मतेति प्रतापमार्तंडमदनविध्योक्तेः । वर्षवृद्धिर्ज
न्मतिथिः ॥ अत्रैव मूलनक्षत्रे पुस्तकस्थापनमुक्तं रुद्रयामले । मूलऋक्षे सुराधीशपूजनीया सर
स्वती । पूजयेत्प्रत्यहं देवि यावद्वैष्णवमृक्षकं ॥ नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन । पुस्तके

त्रि

२८

स्थापिते देवि घाकामोद्भजोत्तमः संगृहेपि। आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीं। मूलेनावाहये
द्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्। माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमीत्युच्यते। सारुणोदयव्यापिनी स्नानादौ ग्राह्या।
सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी। अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलमिति चंद्रिकायां
विष्णूक्तेः। अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी। प्रयागे यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समेति स्मृ
संतराज्ञा। दिनद्वये रुणोदये चेत्पूर्वैव। षष्ठ्युपोष्येति युग्मवाक्यात्। अत्र रूसंभविष्ये॥ सौवर्णे रा
जते ताम्रे मर्त्ये लांबुमयेतथा। तैलेन वर्तिदीप्तव्याम कुंकुमरंजिता। समाहितमना भूत्वा दद्यात्साशि
रसि दीपकं। भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत्। नमस्ते रुद्ररूपाय रसानांपतये नमः वरु
णाय नमःस्तेस्तु हरिवास नमोस्तु ते। जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा संतर्प्य देवता इति। महारजनं
कुसुंभं। परिहरेन्मुंचेत्। काशीखंडे विशेषः लोलार्के रथसप्तम्यां स्नात्वा गंगासिसंगमे॥ स
प्तजन्मकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणादिति। इयं च षष्ठीरविवारसप्तमीयोगेतिफलदा। षष्ठी च स
प्तमी योगे वारश्चेदंशुमालिनः। योगोयं पद्मको नाम सहस्रार्कग्रहैः सम इति स्मृतिचंद्रोद

२८

येगर्गोक्तेः॥ अर्घ्यमंत्रश्च काशीखंडे। यदाजन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु॥ तन्मे रोगं च शो
कं च माकरी हंतु सप्तमी॥ इति अर्घ्यदानमंत्रोन्यत्र। सप्तसप्तिवहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन। स
प्तम्या सहितो देव गृहाणार्घ्यं दिवाकर॥ इति। ततः प्रार्थना। जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तस
प्तिके। सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते सूर्यमंडले॥ इति॥ ॥इति सप्तमीनिर्णयः॥ अथाष्टमी॥
सा द्विधा पूर्वा शुक्लापरा ग्राह्या॥ शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्धा न कर्तव्या
कर्तव्या परसंयुता॥ इति॥ कृष्णपक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्धैव कर्तव्या परवि
द्धा न कुत्रचित्॥ उपवासेषु राजेंद्र एष धर्मः सनातनः॥ इति नैगमात्॥ सर्वास्वष्टमीषु भैरवया
त्रा काशीखंडे। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां रविभूमिजवासरे॥ यात्रां च भैरवीं कृत्वा नरः पापैः
प्रमुच्यते॥ इति॥ तत्रैव। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां भौमवारे विशेषतः। संपूज्य सततं कालराजं दु
र्गां दुर्गतिनाशिनीमिति। चैत्रशुक्लाष्टम्यां विशेषस्तत्रैव। चैत्राष्टम्यां महायात्रां भवान्याः

कारयेत्सुधीः॥ अष्टाधिकाः प्रकर्तव्याः शालकैः प्रदक्षिणा इति॥ पंचपद्युता [illegible]द्या॥ युग्म
वचनात्॥ श्रावणकृष्णाष्टमी द्वेधा॥ जन्माष्टमी जयंती च॥ तत्र केवला जन्माष्टमी॥ रोहिणी
युक्ता जयंती॥ तत्राद्योक्ता स्कांदे॥ अष्टमी श्रावणे मासि कृष्णपक्षे यदा भवेत्॥ कृष्णजन्माष्ट
मी ज्ञेया महापातकनाशिनीति॥ पुराणांतरेपि॥ श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतं॥ रा
त्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेंदुसंयुतामिति॥ जयंती तूक्ता वह्निपुराणे॥ कृष्णाष्टम्यां भवेद्य
त्र कलैका रोहिणी यदि॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नत इति॥ स्कांदेपि प्राजाप

५ सेन संज्ञा अष्टमी तु यदा भवेत्॥ श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी॥ जयं पुण्यं
च कुरुते जयंती तां विदुर्बुधा इति॥ शैवपुराणे शिववाक्यं शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि अष्टमीभे
दनिर्णयं॥ श्रावणे कृष्णपक्षस्य घटिषष्टिर्यदा भवेत्॥ तदा जन्माष्टमी ख्याता संपूर्णा सा प्र ॥२६॥
कीर्तिता॥ रोहिणीऋक्षसंयुक्ता जयंती सा तु कथ्यते॥ जयंती यदि लभ्येत तत्र पुण्यं न
गण्यत इति॥ पाद्मे॥ प्रेतयोनिगतानां च प्रेतत्वं नाशितं नरैः॥ यैः कृता श्रावणे मासि अ

ष्टमी रोहिणी युता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषत इति। सोमः सोमवार इति केचि
त्। युक्तं तु चंद्रोदय इति। अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये सतीति। विष्णुधर्मोत्तरे(के
मूलकल्पनालाघवात्। तत्र जन्माष्टमी नित्या। येन कुर्वंति जानंतः कृष्णजन्माष्टमीव्रतं।
ते भवंति नराः प्राज्ञ व्यालाः व्याघ्राश्च कानने इति स्कांदे अकरणे अनिष्टश्रुतेः। श्रावणे ब
हुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतं। न करोति महापापा व्याली भवति कानने इति भविष्ये च। ज
यंत्यपि नित्या कृष्णा च। नत्र तिसा स्कांदे। शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने। तत्पापं ल
भते कुंतिज यंती विमुखो नरः। न करोति यदा विष्णोर्जयंतीसंभवं व्रतं। यमस्य वशमाप
न्नः सहते नारकीं व्यथामित्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात्। काम्याप्युक्ता स्कांदे॥ महाराज पार्थ
कुरु तां जयंतीं मुक्तयेऽथवा॥ धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुंगव। ददाति वांछितानर्था
न्ये चान्येऽप्यतिदुर्लभा इति फलविशेषश्रवणात्॥ अस्मिंश्च व्रते उपवासः पूजा चेत्युभयं प्र

धानं। जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम। त्रैलोक्यसंभवं पापं तेन भुक्तं न संशयः इति
स्कांदात्। अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हंति पापं त्रिज
न्मजं। सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदतीति भविष्यपुराणाच्च। फलसंबंधावगमा
दिति नव्याः। तन्न। ऽचित्रोद्भिद्भन्निरपेक्षफलसंबंधात्प्रयोगभेदोपपत्तेः। नु पूर्वोदाहृते
षु वाक्येषु गौरवपरिजिहीर्षया केवलं फलसंबंध एव क्रियते। श्रावणे बहुले पक्षे कृष्ण
जन्माष्टमीव्रतं। न करोति नरो यस्तु भवंति क्रूरराक्षसः इत्यादिषु कालविधायकेषु भ
विष्यपुराणादिवचनेषु कृष्णजन्माष्टमीव्रतशब्देनोभयोरूपादानात् दर्शपूर्णमास
राजसूयादिवत् प्रयोगैक्यमिति चेन्न। प्रातिस्विकवाक्यैः पृथक् फलसंबंधऽद्भिचि
त्रादिवत्। परस्परनैरपेक्ष्येणेतिकर्तव्यतायाः अप्यन्वयात् भिन्न एव प्रयोगविधिः
कल्प्यते। एवं चैकशब्दोपादानमपि यदुष्मापण्णुनासोमेनेत्यादिवन्न विरुध्येत। अस्तु पृथ

३७

त ४

३७

कृप्रयोगगतेति चेन्न। अनंतरस्वकृतव्रतानुष्ठानपद्धतौ एकप्रयोगलेखनविरोधात्। तस्मा
त्सोपवासो हरेः पूजाभिसनंतरोपन्यस्ते मासि भाद्रपदे ष्टम्यां कृष्णपक्षेर्द्धरात्रके॥ शशांके
वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणिसंज्ञके। योगेस्मिन्वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत्। तस्मान्मां
पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः इत्यादावुपवासस्य गुणत्वप्रतीतेः। सदनोधावतीसाध्विव
फलसंस्कारः पूजैव प्रधानं। एवं चोपवासस्य पारार्थ्ये निर्णीते पत्स्वध्यायेफलोल्लेखः स
केवलं स्तावक एव पर्णताद्विरतः। अंगे फलश्रुतिरर्थवाद इति न्यायात्। ननु वासुदेवं
समभ्यर्च्य सर्वपापप्रशांतये। उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहं। अद्य कृष्णाष्टमी
देवीं नभश्चंद्रसरोहिणी। अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येहमपरेहनि। इति भविष्योक्ते संकल्पवा
क्ये उपवासस्य कर्तव्यत्वेनोल्लेखात्सोपि प्रधानमिति चेन्न। अंगलेष्वुपवासस्य क्रियां क्रिया
संबंधिनं वा प्रकाशयन्मंत्रः करणत्वं भजत इति न्यायात् क्रियासंबध्युपवासप्रकाशकत्वे

नापिमंत्रस्यकरणस्यकरणत्वोपपत्तेः।उपवासेनेत्युपलक्षणेतृतीया।उपवासस्यपूजाकर
णत्वासंभवात्।नतुपूर्वोदाहृतयोःपूजाफलसंबंधबोधकवाक्ययोरकरणनिंदार्थवादादे
रभावात्कथंव्रतस्यनित्यत्वोक्तिरितिचेन्न।उक्तयुक्त्यापूजायाएवफलसंबंधेपूर्वोदाहृतेषु
श्रावणेवाबहुलेपक्षेकृष्णाद्दिवाक्येषुकृष्णजन्माष्टमीव्रतशब्देनपूजायाग्रहणात्तद्युक्तेःकर
लंस्यार्थवादश्रवणान्नित्यत्वोपपत्तिः।तस्मादुपवासोऽगंपूजैवतुप्रधानं।अस्याश्चपूजा
याःकालउक्तोविष्णुधर्मे।रोहिणीसहिताकृष्णामासिभाद्रपदेऽष्टमी।।सप्तम्यामर्द्धरात्रा
धःकलयापियदाभवेत्।।तत्रजातोजगन्नाथःकौस्तुभीहरिरीश्वरः।तमेवोपवसेत्कालंत
त्रकुर्याच्चजागरं।।अर्द्धरात्रेतुयोगोयंतारापत्युदयेतथा।नियतात्माशुचिःस्नातःपूजांत
त्रप्रवर्त्तयेदिति।।वचनस्थस्तुशब्दोऽर्द्धरात्रस्यमुख्यकालत्वमाह।।अष्टमीरोहिणीयुक्तानिश्च
र्द्धेदृश्यतेयदि।मुख्यकालःसविज्ञेयस्तत्रजातोहरिःस्वयमिति।मुख्यस्यप्रधानस्यका

लौ मुख्यकालः अत्र केवलाष्टमी चतुर्द्धा। पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेवो भयेद्युर्नोभ
येद्युश्चेति। तत्र प्रथमद्वितीयपक्षयोः कर्मकालव्यापित्वेनासंदिग्धैव। अंत्ययोरपि पक्षयोः
प्रातःसंकल्पकाले सत्वादाधिक्यमपरैव। ब्रह्मवैवर्त्तेपि। वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुता वै
ष्टमीति। रोहिणीयुतापि चतुर्द्धा। पूर्वेद्युरेव निशीथयोगवती। परेद्युरेव तादृशी। उभयेद्युर्नोभ
येद्युश्चेति। तत्र पूर्वेद्युर्निशीथयुता पूर्वैव। कार्याविद्धापि सप्तम्या रोहिण्या सहिताष्टमीति पा
मी द्मात्। सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि। भविता साष्टमी पुण्या यावच्चंद्रदिवाकरावि
ति वह्निपुराणात्। जयंत्यां पूर्वविद्धायां उपवासं समाचरेदिति गारुडाच्च। भविष्ये विष्णु
धर्मोत्तरे च। रोहिण्यामर्द्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हंति पापं त्रिज
न्मजं॥ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति॥
अर्द्धरात्रे तु योगोयं तारापत्युदये तथा। नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत्। रोहिणी

३२

सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। तत्र जातो जगन्ना
थः कौस्तुभी हरिरीश्वरः। तथा सप्तमीयोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम। समजायत गोविंदो
बालरूपी चतुर्भुजः। तस्मात्तं पूजयेत्तत्र निशीथे राजसत्तमेति॥ अत्र शिष्टेषु त्रिषु परदि
न एव व्रतं। तत्तु कृतं ब्रह्मवैवर्ते। वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसहिताष्टमी। सऋक्षापि न कर्तव्या
सप्तमीसंयुताष्टमीति। स्कांदे॥ सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम। प्राजापत्यं द्वितीये
ऽपि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि॥ तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा। पाद्मे। मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता
संपूर्णा साष्टमी भवेत्। किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति। यदा तु पूर्वेद्यु रोहि
णीरहिता निशीथगा च तिथिः परेद्युश्च रोहिणीसहिता निशीथाऽस्पृक् च तदा पूर्वैव ग्राह्या।
कर्मकालव्याप्तस्य सर्वापेक्षया प्राबल्यस्य सर्वग्रंथसिद्धत्वात्। रोहिणीयोगे तु प्राशस्त्या
त्फलातिशयमात्रं न तु तस्या निर्णयोपयोगिता। नवमीबुधवारवत्। अन्यथा प्रेतयोनि
गतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता॥ किं पुनर्बुधवा

रेणसोमेनापिविद्धेस्यात्ः।किंपुनर्नवमीयुक्ताःकुल्पकोधास्तुमुनिर्देतिपाद्मवचसापूर्वैर्युरर्द्धू
रात्रेवर्त्तमानांसरोहिणीमप्यष्टमीसत्त्वाबुधनवमीयुतापरैवकार्यापद्येत।यत्तुपुनर्नव्याः
सत्संकर्मकालव्याप्त्यंसर्वापेक्षयाप्रबलंतथापीयमस्मिन्पक्षेपरैवग्राह्येत्येवंविधेनप्राति
स्विकेनशास्त्रेणबाध्यते।अतएवविष्णुरहस्ये।प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी॥
मुहूर्त्तमपिलभ्येततसोपोष्यासामहाफलेति॥वह्निपुराणेपि॥कृष्णाष्टम्यांभवेद्यत्रकलैका
रोहिणीस्मृता।जयंतीनामसाप्रोक्ताउपोष्यैवप्रयत्नतः।स्कांदेऽप्युदयेचाष्टमीकिंचिन्नवमीसक
लायदि॥भवेत्तुबुधसंयुक्ताप्राजापत्यर्क्षसंयुता॥अपिवर्षशतेनापिलभ्यतेयदिवानवेति।व
ह्निवैवर्त्ते।दिवावायदिवारात्रौनास्तिचेद्रोहिणीकला।रात्रियुक्तांप्रकुर्वीतविशेषेणेंदुसंयुता
मिति॥प्रातिस्विकशास्त्रस्यकर्मकालशास्त्रापेक्षयाप्राबल्यंमाधवाचार्यादिभिर्व्यवस्था
पितमेवेत्याहुः।तदपिन।तद्वाहिप्रातिस्विकंशास्त्रंकर्मकालबाधकंयदन्यथासिद्धं

न१

३३

भवति॥ संभवति तस्य न्याय्यो न्यायोर्थः। तदाहि॥ यत्तावद्ब्रह्मवैवर्त्ते यच्चेंदुसंयुताभिसस्य सोमेनापि
विशेषतइसनेनैकमूलकल्पनालाघवलिप्सया सोमवारपरत्वान्नास्य दिवावच्छेदेन रात्र्यव
च्छेदेन वा रोहिणीकृतायोगाभावे निशीथव्यापिनी ग्राह्येत्ययमर्थः निशीथगमकशब्दाभावा
त्। किंतु सोमवारयुक्ताविशेषेणाधिकेन रात्रियुक्तत्वाद्ग्राह्येति। एवं चोभयदिने निशीथस्पर्शा
भावे सोमवाराधिकरात्रिव्याप्तेर्निर्णायकत्वमुक्तं भवति। यद्वा॥ इंदुसंयुताभिसस्य निशीथ
परत्वेपि रात्रिपदेनैवाधिकां रात्रिं लक्षयित्वाऽहोरात्रावच्छेदेन कल्पयापि रोहिणीयोगाभा
वेऽधिकरात्रिव्यापिनीं कुर्वीतेत्युक्तविशेषेणोक्तादिना तद्द्योत्यते॥ सप्तमि रोहिणीयोगे
इंदुसंयुते च ग्राह्येति। अथवा निशीथस्य मुहूर्तमात्रात्मकत्वात्तदुभयदिने वैषम्येऽपि नि
शीथस्य स्पर्शोऽहोरात्रे रोहिणीयोगाभावे च विशेषेणाधिकेनेंदुसंयुक्ता निशीथग्राह्या।
अधिकनिशीथव्यापिनीति यावत्। रोहिणीयोगे त्वधिकनिशीथव्यापिनीमपि विहाय स्व
ल्पनिशीथयोगिनी रोहिणीयुक्तामेव कुर्वीतेति। यत्तु स्कांदे मुदये चाष्टमी किंचिदिति। न त्वापु

श्री

३३

रुपद्वाद्रस्यतारापकदये सतीसाधकमूलकल्पनालौव[illegible]लिकस्यापाचंद्रोदयपरत्वेवांग्नीका
र्था। न सूर्योदयपरता॥ यद्दिने वं न व्याख्यायते यतो यथाश्रुतवाक्यबलाद्यदा पूर्वेद्युर्निशीथेष्टमीमा
त्रसत्वमुत्तरेद्युश्च निशीथाख्यार्धरात्र्यष्टमी रोहिणीयुक्ता च सती यदा बुधयुक्ता तदैवोत्तरा स्यान्न तु
तदभावे। यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्॥ यद्दिने तु बुधाभावेपि रोहिणीमात्रवशाद्दैवोत्तरोच्य
ते तदा रोहिणीयोगाभावेपि बुधमात्रस्य सद्भावादुत्तरा स्यात्॥ अन्यतरापायेप्येतद्वचनप्रवृत्तेः
स्वीकारणात्। ऋक्षयोगवद्वारयोगस्यापि प्राशस्त्यहेतुत्वाच्च॥ अतो द्वैजरतीयापत्तिः॥ किं च। यथा पू
र्वेद्युर्निशीथेष्टमीमात्रसत्वेऽत्तरेद्युश्च निशीथात्पूर्वमृक्षयोगे बुधसत्वे चैतद्वचनादुत्तरेद्युर्व्रतं। ए
वं पूर्वेद्युर्निशीथे सऋक्षाष्टमीसत्वेऽत्तरेद्युर्बुधाधिक्ये दुपवासापत्तिः प्रसंचिता चैतद्व्योव्याख्या द्वेतां
निर्णयेगुरुभिः। यच्च विष्णुरहस्यस्थं यदपि वह्निपुराण[illegible]तत्र मुहूर्तपदं निशीथाख्यमुहूर्तपरं
कलापदं तदूर्ध्वकलापरमिति न विरोधः। [illegible] न तु तद्व्यवद्धमुभयदिने निशीथेष्टमीव्याप्ताव

३८

न्यायाभावैकदेशव्याप्तौ वा साधकाभावात्तो न कर्मकालव्याप्तिबाधकं। न च कर्मकालशास्त्राबाधात्पूर्वै
व ग्राह्या। यदि तु जयंतीव्रतं जन्माष्टमीव्रतात् भिन्नं तदा तद्दूषणं तु परे ह्येव न तु जन्माष्टमीव्रतं। यत्तु माध
वाचार्यैर्जयंतीव्रतेन जन्माष्टमीव्रतस्य प्रसंगात्सिद्धिरभ्यधायि। तन्न। कालभेदात्। अपि च तयोर्देवता मो
भेदान्निमित्तभेदाद्रूपभेदाच्च निमित्तभेदान्निर्देशभेदाच्च कर्मभेद उक्तः। सोऽप्ययुक्तः। कर्मनाम
धेयभेदे हि स्यात्कर्मभेदः। न ह्यत्र जयंतीशब्दः कर्मनाम। किंतु रोहिणीसहिताया अष्टम्याः। रोहि
णी च यस्यां कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम। जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति विरुद्धध
र्मान्तरात्। यदपि रूपभेदादित्युक्तं तत्र रूपशब्देन धात्वर्थभेदो गुणभेदो वाभिप्रेतः। नाद्यः कर्म
भेदसाधकत्वाऽभिक्षाधिकरणोपन्यासासंगतेः न ह्यामिक्षाधिकरणे धात्वर्थभेदाद्भेदः सि
द्धांति। नांत्यः। उत्पत्तिशिष्टस्य गुणस्य वा कर्मांतरत्वाभावात्। निमित्तभेदस्तु द्विमित्तभेदान्निर्देशभेदानां
तु कर्मभेदकत्वं नक्वापि दृष्टमिति। ननु जन्माष्टमीजयंती च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्तव्या

तिथिभांते पारणमिति भृगुवाक्ये॰ तस्यापरत्वपुनःश्रवणालक्षणाद्भ्यासादेव भेद इति चेन्न। एतस्य व
चसो जन्माष्टमीमत्स्यादिजयंत्यनुवादेन पूर्वविधेस्सगुणमात्रविधायकत्वेनाप्युपपत्तेः। अथ पूर्वो
दाहृतेषु वाक्येषूपवसेत्पूजयेच्चेत्यपर्यायधातुनिष्पन्नाख्यातानुरूपाख्यांतरादेव भेद इष्यते। तत्र ह्यु
क्तांतरेणोपवासपूजयोर्भेदेप्युपन्यासस्य पूजांगत्वस्य प्राक्स्थापितत्वेन तस्यानंश्रेण कालनि
यमप्रयोजकत्वं। प्रकरणांतरादेवेद इति चेन्न। उपोष्यमानस्मृतिपुराणादिषु असंनिध्यनुपलंभा ऊ
त्। यदि स्यात्तदा किमितीमं राजमार्गं विहाय यष्टुर्मिश्रत्वादिकुमार्गो माधवाचार्यैराश्रीयेत। एव
मपि स्वमात्रसाक्षिकत्वेन प्रकरणांतरादेवेदे समाश्रीयमाणे भवतु जयंतीव्रतं परेहुः। जन्माष्टमी
व्रते तु ससप्तुत्तरदिने निशीथाव्याप्तिन्या अष्टम्या रोहिणीयोगे पूर्वदिने च केवलायां निशीथयो
गे पूर्वैवमाहेति दिक्। अथ जन्माष्टमीव्रतप्रयोगः। व्रतपूर्वदिने दंतधावनं कृत्वोपवासदिने श्र
प्रातः सूर्यः सोमो यमः कालः संध्ये भूतान्यहःक्षपा। पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरा नराः

३५

प्रातःस्नात्वा नमास्थापकल्पध्वमिहसंल्लिखिलिमिरूकास्सफलपुष्पाक्षतंजलपूर्णं ताम्रपात्रमादाय
मासाद्युल्लिख्यामुकफलकामः पापक्षयकामो वा कृष्णप्रीतये कृष्णजन्माष्टमीव्रतं करिष्ये। तथा
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये। उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहं॥ अथ कृष्णा
ष्टमीं नभश्चंद्रसरोहिणीं। अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येहमपरेहनि॥ एनसो मोक्षकामोस्मि यद्गोविं पभेइ
रेवी दत्रियोनिजं। तन्मे मुंचतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे। आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृ
तं॥ तन्नाशय गोविंद प्रसीद पुरुषोत्तम। रूकला वाच स्थंजलं क्षिपेत्। ततः कदलीस्तंभवासो
२ निराम्रपल्लवयुतसजलपूर्णकलशैर्दीपैः पुष्पमालाभिर्युतमगरुधूपितं अग्निखड्गकृष्ण
छागरक्षामणिद्वारन्यस्तमुसलादियुतं मंगलोपेतं षष्ठ्यादेव्याधिष्ठितं देवक्याः सूतिकागृ
हं विधाय तस्यास्समंताद्भित्तिषु कुसुमांजलीन् देवगंधर्वादीन् खड्गचर्मधरवसुदेवदेवकी
नंदयशोदागर्गगोपीगोपान् कंसनियुक्तान् गोधेनुकुंजरान्यमुनां तन्मध्ये कालियं अन्यच्च

तत्कालीनं गोकुलचरितं यथासंभवं लिखित्वा सूतिकागृहमध्ये प्रच्छदपटावृतं मंचकं स्थापयि
त्वा मध्याह्ने नद्यादिजलैस्तिलैः स्नात्वाऽर्द्धरात्रे सपरिवारश्रीकृष्णपूजां करिष्य इति संकल्प्य कांच
नी राजती ताम्री पैत्तली मृन्मयी तथा। वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता थ वे[illegible]कां स्थापयेत्
प्रतिमां विधाय अग्न्युत्तारणं तां प्रतिमा कपोलौ स्पृष्ट्वा तद्देवतानां मूलमंत्रं प्रणवादिचतुर्थ्यंतं नाम
वा अस्मै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति च मंत्रं पठन् प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्॥ अस्मा[illegible]स्य स्वस्थाने तत्तद्देव
तानामग्नहां। गायद्भिः किंनराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैः शृंगारादर्शकुंतप्रवर
कृतकरैः किंनरैः सेव्यमाना। पर्यंके स्वास्तृते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते सा देवी देव
माता जयति सुवदना देवकी दिव्यरूपा इति देवकीं। मां चापि बालकं मुग्धं पर्यंके स्तनपायिनं। श्री
वत्सवक्षसं शांतं नीलोत्पलैच्छ. विभाति श्रीकृष्णं च ध्यात्वा॥ ॐ नमो देव्यै श्रियै इति श्रियं। देवकी
सहितं वसुदेवं। यशोदासहितं नंदं। श्रीकृष्णसहितं बलदेवं। चंडिकां च। नमोंतैर्नाममंत्रैः पूज
येत्॥ तत्र मंत्रा योगेश्वराय देवाय योगानां पतये। [illegible] गोइवापतिसाय गोविंदाय नमो नमः।

जन्म

यो॰ ७

स्नाने। यज्ञेश्वराय देवाय तथा यज्ञोद्भवाय च॥ यज्ञानां पतये नाथ गोविंदाय नमोऽनमः। धूपादौ। वि
श्वेश्वराय देवाय तथा विश्वोद्भवाय च॥ विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविंदाय नमो नमः। नैवेद्ये। गरुडे तु।
यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसंभवाय गोविंदाय नमो नम इत्यर्घ्यं। सर्वेषां यज्ञपदानां स्था
ने योगपदे सुकृतायमेव मंत्रः। स्नाने। विश्वाय विश्वेश्वराय येत्यादि युक्तानैवेद्ये। धर्माय धर्मेश्वरा
येत्यादि। स्वाहांतस्तिलहोमे॥ विश्वाय विश्वेश्वरायेत्यादिः स्थापने। सोमाय सोमेश्वरायेत्यादि
श्चंद्रपूजायामभिमंत्रा उक्ताः ततो गव्यघृतेनाग्नौ वसोर्धाराः क्वचिदुच्यते नेति। ततो जात
कर्मनालच्छेदषष्ठीपूजा नामकर्माणि संक्षेपेण कार्याणि। ततश्चंद्रोदये रोहिणीयुतं चंद्रं स्थं
डिले प्रतिमायां च। नाममंत्रेण संपूज्य। शंखे तोयं समादाय सपुष्पकुशचंदनं। जानुभ्यां धर
णीं गत्वा चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत्। क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिनेत्रसमुद्भव। गृहाणार्घ्यं शशांके
मं रोहिण्या सहितो मम। इति। ततो ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः। नमस्ते रोहिणी
कांत सुधावास नमोस्तु ते। नमो मंडलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः। कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चं

द्वाथ चारवद्भूतिप्रणमेत्॥ ततः॥ अनघं वामनं शौरिं वैकुंठं पुरुषोत्तमं॥ वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधु
सूदनं। वराहं पुंडरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनं। दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजं। गोविंदमच्युतं देव
मनंतमपराजितं॥ अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यंतकारिणं। अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमं॥
नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरं। पीतांबरधरं नित्यं वनमालाविभूषितं॥ श्रीवत्सांकं जगत्से
तुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिं। शरणं तु प्रपद्येहं सर्वकामार्थसिद्धये। प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पति
मिति मंत्रैः प्रणम्य त्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात्॥ त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्र
भो। सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे॥ देवकीनंदन श्रीश हरे संसारसागरात्॥ त्राहि मां सर्व
दुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे॥ दुर्गतांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरंति सकृत्सकृत्॥ सोहं देवातिदुर्वृत्तस्त्रा
हि मां शोकसागरात्॥ पुष्कराक्ष निमग्नोहं मायाविज्ञानसागरे॥ त्राहि मां देवदेवेश त्वत्तो नान्योस्ति र
क्षिता॥ यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने यच्च वार्द्धके। तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हलायुधेति मंत्रैः प्रार्थ

३७

येत्। ततः स्तोत्रपठनपुराणश्रवणादिना जागरणं कृत्वा द्वितीयेह्नि प्रातःकालीनं नित्यं कृत्वा पूर्ववद्देवं पूज
यित्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णधेनुवस्त्रादि कृष्णो मे प्रीयतामिति दत्त्वा। यं देवं देवकी देवी वसु
देवादजीजनत्॥ भौमस्य ब्राह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः। सुजन्म वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च॥
शांतिरस्तु शिवं चास्त्विक्षुकाप्रतिमामुद्धास्य तां ब्राह्मणाय दत्त्वा पारणं कृत्वा व्रतं समापयेत्॥ सर्वाय स
र्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसंभवाय गोविंदाय नमो नम इति पारणार्थं॥ भूताय भूतपतये इत्यादि समाप
ने च मंत्रः। उद्यापनमनुक्तत्वान्नास्ति एवं यथोक्त तिथौ व्रतं कृत्वा परदिने पारणं कुर्यात्॥ व्र[illegible]वर्तै॥ वै
अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित्। हन्यात्पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलं। तिथिरष्टगुणं हं
ति नक्षत्रं च चतुर्गुणं॥ तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणमिति। तत्र दिवसे उभयांते पारण
मिति मुख्यः कल्पः एकतरांते स्वल्पः कल्पः। तत्र यदि तिथिनक्षत्रयोरन्यतरस्य वांतो रात्रौ भवति तदा त
द्रात्रौ न कुर्यात्किं तु दिवैव॥ सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते॥ अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्वते धारण

पारणमिति ब्रह्मवैवर्ते निषेधात्। अन्यथा तिथ्यंते रात्रौ तामसस्तेजसो दिवा। तामसे पारणं कुर्वीत तामसीग
तिमाप्नुयादिति गरुडपुराणाच्च। यत्तु केनचिदुक्तं। तिथिनक्षत्रयोगादिवा पारणस्यासंभवे रात्रावपि कार्यं।
तदुक्तं माधवीये स्मृत्यंतरे। तिथ्यृक्षयोर्यदा छेदो नक्षत्रांतमथापि वा। अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात्पारणं त्वपरे
ह्नीति ब्रह्मांडपुराणेऽपि। न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात्। तत्र निश्यपि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानि
शामिति। पूर्वोदाहृतं तु सामान्यवाक्यद्वयं जन्माष्टमीपारणानिषिद्धकपारणापरमिति तन्न। ब्रह्मांडीयवच
नेतावदपि हि ब्रह्मवर्णादपि चेदंतगं रणादिति वत्सार्थस्यागेनोभयांतादरः प्रतीयते एवं च स्तुसमर्थसे
संभवति सामान्यवचनबाधकत्वमेतस्य युज्यते। यदापि तिथ्यृक्षयोरिति वचनं। तत्राप्येकं पदमेकत्रान्वि
तमन्यत्र चिनावलवदनुपपन्नानान्वेति न्यायादर्द्धरात्रे पद्मेभयांतस्तदा वचनांतरबोधिते दिन एव पा
रणं कुर्यादर्द्धरात्रे पारणमित्येव परं न्यायपश्यापंक्तौ तीये सिद्धः। यथा चमसमन्यां श्यामसां श्यामासिनो
भक्षयंति। अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिंगं तदिदं सत्रं च मासिपदस्य हारियोजनान्वयानभ्युपग

३८

मात्॥ किंत्वयापिचपरेहनीसत्त्वाविवक्षांगीकृपतएव॥ अन्यथातत्तीयदिनेपारणापत्तिः पद्यत्रमाघवे
नोक्तं। अर्द्धरात्रशब्देनरात्रिमात्रंगृह्यतइति। तदपिप्रमाणाभावेनैवापास्तंप्रद्यविवक्षातदादितस्यैवग्र
हणौचित्यात्। तस्मादस्मदुक्तएवपक्षःश्रेयान्। तत्रशुक्लकृष्णयांतेऽश्वत्तस्त्वन्यतरांतेऽत्सवांतेवा। तिथ्यं
तेवोत्सवांतेवाव्रतीकुर्वीतपारणमितिकालादर्शादिनिबंधवचनात्। उत्सवांतेजागराद्युत्सवांते॥ भा
द्रशुक्लाष्टमीदूर्गाष्टमीभविष्ये। शुक्लाष्टमीतिथिर्यातुमासिभाद्रपदेभवेत्। दूर्गाष्टमीतुसाज्ञेयानोतरा

२

साविधीयतइति॥ इयंचपूर्वविद्धा। तदुक्तंहेघमेन॥ श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी। पूर्ववि
द्धाप्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति। अत्रचस्त्रीणामेवाधिकारोनपुंसां। यानपूजयतेदूर्गांमो
हाद्दहयथाविधि। जन्मानित्रीणिवैधव्यंलभतेनात्रसंशयः। तस्मात्संपूजनीयासाप्रतिवर्षंवधू
जनैरिति। चंद्रप्रकाशेपुराणसमुच्चयेऽकरणेवैधव्यरूपानिष्टश्रुतेः। अतएवनित्यमपीदं। इदं
चव्रतंभाद्रशुक्लेऽगस्त्योदयसंभावनायांभाद्रकृष्णाष्टम्यांकार्यं। शुक्लेभाद्रपदेमासिदूर्गासंज्ञान

३८

ष्टमी। सिंहार्के एव कर्त्तव्या न कन्यार्के कदाचन। सिंहस्थे योत्तमा स्यात्पैतृदिने मुनिसत्तमे इति
गोविंदार्णवे स्कांदात् अगस्त्योदयकालश्च द्वियोढाशीपैंडदेति माभ्यां हरिसंक्रमाद्रवेरेकाधिके
विंशतिमेह्यगंस्तः। अनंतसम्पुत्कं मदनरत्ने भविष्यपुराणे। मुश्चोद्देशे प्रजाता यां दूर्गायां ब्राह्मणो
त्तमाः। स्थाप्य लिंगं ततो गंधैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत्। दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्यात्रिलोचने। दूर्वा
शमीभ्यां विधिवत्पूजयेत्कृत्वा युतां। तत्र मंत्रः। त्वं दूर्वेमृतजन्मासि वंदितासि सुरासुरैः। सौभाग्य
यं संततिं देहि सर्वकार्यकरी भव। यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासि महीतले। तथा ममापि सं
तानं देहि समजरामरमिति। भविष्यत्तियमोपि भविष्ये॥ अनग्निपक्वमश्नीयाद्दत्तं दधि फलं तथा॥
अक्षारलवणं ब्रह्मलक्ष्मीयान्मधुनायुतमिति। इयं च ज्येष्ठामूलभूत्यरोहिणामुहूर्त्तव्यापिनीग्रा
ह्या॥ मुहूर्त्ते रोहिणीष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा। दूर्गाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेदिति पुराणसमु
च्चयात्॥ दिनद्वये रोहिणे ज्येष्ठामूलयोगे तदभावे वा पूर्वैव। श्रावणी दुर्गनवमीति पूर्वोक्तवाक्यात्॥

अत्रैव ज्येष्ठापूजनं लैंगे। कन्यार्के चाष्टमी शुक्ला ज्येष्ठर्क्षे महती स्मृता। अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र
प्रपूजयेत्॥ तथा। मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते॥ यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परि
पूजनमिति स्कांदोक्तेश्च। ज्येष्ठायोगवशेन ग्राह्या। नक्षत्रयोगाभावे तु परैव। पूर्वेद्युरात्रौ नक्षत्रयो
गे तु पूर्वैव। तथा च तत्रैव। नवमीसहिता कार्या अष्टमी नात्र संशयः। मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसं
युते। रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति॥ तत्रैव। यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्ने
पूर्वाह्णगा। तस्मिन्नर्च्यं पूजा च मूलेनोत्सृजेद्वा स एव इति निर्णीतपूजादिनात्पूर्वदिने नुराधायामावा
हनं तत्र दिने मूले च विसर्जनं। तथा च स्कांदे। मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत्। मूले विस
र्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तममिति। महालक्ष्मीयात्राप्यस्यामेवोक्ता काशीखंडे। महालक्ष्म्यष्टमीं प्राप्य
तत्र यात्रा कृता नृणां। संपूजिते ह विधिवत्स्वप्नेऽपि न मुंचति इति॥ व्रतवंतस्तु एतदारभ्याश्विनकृ
ष्णाष्टमीपर्यंतं षोडशदिनानि प्रत्यहं पूजां कुर्युरिति शिष्टाः। अत्र व्रतमुक्तं पुराणसमुच्चये॥ स्मि

योर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमी प्रारभ्य कन्यागते च सूर्ये ॥ समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्सूर्यस्तुलार्द्धगतो
ध्रुवस्यादिति । कन्यागते सिंहस्थे सूर्ये प्रारंभः । ध्रुवस्याः कन्यायाः । पूर्वार्द्धे सूर्ये च स्थिते सति समाप्तिरि
त्यर्थः । प्रथमारंभ एवायं नियमः । योऽशक्तो वार्षिकैर्नत्म योगगलद्वितीयादिवर्षे तु नायं नियमः । एतच्चार्द्धए
भातिक्रमवर्तिन्यामष्टम्यां कार्यं । अर्द्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते यो नरो तिथिः । तदा न स्यात्तिथौ का
र्यं महालक्ष्मीव्रतं सदेति चंद्रप्रकाशे स्मृत्यंतरात् ॥ समापनं तु चन्द्रोदयव्याष्टम्यां तत्र चंद्रोदयव्यापिन्यां

लि की ९ कार्यं । चंद्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेः । दिनद्वये चंद्रोदयसत्त्वे सत्त्वे वा कृष्णपक्षेऽष्टमी
चैवेस्यादिवाव्यापूर्वैव । परदिने चंद्रोदयोत्तरं त्रिमुहूर्ता चेत्परैव । तदुक्तं सप्तुष्ठये । पूर्वा वा परवि
द्धा वा ग्राह्या चंद्रोदये सदा । त्रिमुहूर्ता तु सा पूज्या परतश्चोर्द्धगामिनीति । आश्विनशुक्लाष्टमी महाष्ट
मी कथ्यते । तथा च ब्रह्मपुराणे । तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी । प्रादुर्भूता महाघोरा योगि
नीकोटिभिर्वृता । तत्र आश्विनशुक्लपक्षे । अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैरिति । द्वयं

८

५०

८०

चाष्टमी नवमीयुक्ता न कार्या। तथा च देवीपुराणे। सप्तमीवेधसंयुक्ता यैः कृता तु महाष्टमी। पुत्रदा
रधनैर्हीना भ्रमंतीह पिशाचवद्भुवि। मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहेपि। शरन्महाष्टमी पूज्या नवमी
संयुता सदा। सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी। जंभेन सप्तमीयुक्ता पूजिता च महाष्टमी। इं
द्रेण निहतो जंभस्तस्माद्दानवपुंगवः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीसहिताष्टमी। वर्जनीया
प्रयत्नेन मनुजैः शुभकांक्षिभिः। सप्तमीकलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत्॥ तेन शल्यमिदं प्रो
क्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदं॥ तथा। पुत्रान्हंति पशून्हंति हंति राष्ट्रं सराजकं॥ हंति जातानजातांश्च सप्
तमीसहिताष्टमी॥ अत्र वैष्णवे॥ कृष्णपक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्धा न क
र्तव्या परसंयुतेति॥ वस्तुतस्तुंभ्रकोदितिवचनात्॥ अत्र त्रिमुहूर्तान्यूनापि सप्तमी व
र्जनीयेति कालत्रिमुहूर्तैवा। तथा च पुराणे॥ सप्तमीशल्यसंयुक्ता वर्जनीया सदाष्टमी॥
स्तोकापि सा तिथिः पुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेदिति॥ स्तोकाष्टंगताष्टादिसाप्यापीस

दोनुपक्जारध्यकर्मकालवेलनिशीथव्यापिनीग्राह्येत्युक्तं ॥ नकर्मकालव्याप्तिसंक्षेपः ॥ ॥
मापरस्तृतासृष्यांभीष्मतर्पणंश्राद्धंचोक्तं हेमाद्रौपाद्मे ॥ माघेमासिसिताष्टम्यां स
लिलंभीष्मतर्पणं ॥ श्राद्धंचयेनराःकुर्वंस्तेस्युःसंततिभागिनइति ॥ तर्पणमंत्रस्तु
भारते । ~~[illegible]~~ भीष्मःशान्तनवोवीरःसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ अभि
रद्भिरवाप्नोतुपुत्रपौत्रोचितांक्रियां ॥ वैयाघ्रपादगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच ॥ अ
पुत्रायददाम्येतत्सलिलंभीष्मवर्मणे ॥ वसूनामवतारायशांतनोरात्मजायच ॥ अर्घ्यं
ददामिभीष्मायआबालब्रह्मचारिणइति ॥ पाद्मे ॥ ब्राह्मणाद्यास्तुयेवर्णादद्युर्भीष्मा
यनोदकं ॥ संवत्सरकृतंतेषांपुण्यंनश्यतिसत्तमेति ॥ इदंचजीवत्पितृकोपि ॥४२॥
कुर्यान्निषेधाभावात् ॥ यत्तुसपितुःपितृकस्यैवनाधिकारः कृष्णपंचमीति

वेधः ॥ सप्तम्यां कर्म परस्मिन्निति दिक् ॥ इति सप्तमी ॥ ॥ अथ नवमी ॥ सा तु पूर्वा वसुरंध्रयोरिति व
चनात् ॥ ब्रह्मवैवर्तेपि ॥ अष्टम्या नवमी विद्धा कर्तव्या फलकांक्षिभिः ॥ न कुर्यान्नवमीं ता
त दशम्या तु कदाचनेति ॥ चैत्रशुक्ले तु नवमी रामनवमी सा पुनर्विद्धा मध्यान्हव्यापिनी
ग्राह्या ॥ तदुक्तं अगस्त्यसंहितायां ॥ चैत्रशुद्धे तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ॥ सैव म
ध्यान्हयोगेन महापुण्यतमा भवेदिति ॥ नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥
उपोषणं नवम्यां च दशम्यां पारणं भवेदिति वचनाच्च ॥ तत्रैव ॥ चैत्रमासे नवम्यां तु जातो
रामः स्वयं हरिः ॥ पुनर्वस्वृक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीरामनवमी प्रोक्ता को
टिसूर्यग्रहाधिका ॥ तथा ॥ केवलापि सदोपोष्या नवमी शारदसंग्रहात् ॥ तस्मात्सर्वा
त्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतं ॥ उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणं ॥ तस्मिन्दि

मांरूतांस्मृत्वा तारणपूर्वं कं कपोजीवस्थ ध्यानमेवमंत्रं प्रणवादि चतुर्थ्यन्तं नाम रामादेव [illegible] संरक्षायै स्वा
हेति चेति मंत्रं पठन् प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ ततः ओं सं गां गां विश्वा [illegible] निद्रनी [illegible] समर्पयं ॥ दक्षि
णांगे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परं ॥ एवं तो लक्ष्मणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभं ॥ पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ ता
लवृन्तकरावुभौ ॥ अग्रे व्यग्रं हनुमन्तं रामानुग्रहकांक्षिणमिति ध्यात्वा षट्कोणमध्ये पूजयेत् ॥
श्रीरामप्रतिमासमीपे षट्कोणमध्ये ओं सं सीतां दशरथं च पूजयेत् ॥ षट्कोणेषु रां हृदयाय
नमः । रीं शिरसे स्वाहा । रूं शिखायै वषट् । रैं कवचाय हुं । रौं नेत्रत्रयाय वौषट् । रः अस्त्राय फट् ।
इति हृदयादीनि षट् । षट्कोणबाह्ये षड्दलकमलदलमूले हनुमन्तं सुग्रीवं भरतं विभीषणं ल
क्ष्मणं अंगदं शत्रुघ्नं जांबवन्तं च दलमध्ये धृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्धनं अशोकं धर्मपालं
सुमन्त्रं च दलाग्रेषु इन्द्रं अग्निं यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं कुबेरं ईशानं चाष्टौ लोकपालान् तदग्रे
वज्रं शक्तिं दण्डं खड्गं पाशं अंकुशं गदां [illegible]ं रूपं चेति तेषामायुधानि च पूजयेत् ॥ ततः श्री

५५

रामपञ्चायतनमंत्रः॥ वैदिको वा वैष्णवः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोन्तं नामसर्वमंत्रः॥ ईङ्कोज्ञिरवपमस्त्रैवमेत्म
लोवरुणोत्रिंकृः॥ ऊर्धरदृशोप्रत्माहिदिव्यपा॥ः स्त्रापयंत्तु न इतिस्मानै॥ रामस्यजननी चासी रामात्म
कमिदंजगत्॥ अनेस्त्वां प्रजयाम्यच॥ लोकमातर्नमोस्तु ते इति कौशल्या॥ पञ्चायो॥ ॐ नमो दशर
थायेति दशरथ पञ्चायतनो॥ रलरेषां सर्वमंत्रः॥ प्रणवादि चतुर्थ्यन्तं नमोन्तं नामानि वा॥ उत्तमश्लोक
हपंचकेस्तुरजुरैसैतैनवस्यांनिधौ॥ जग्मे कर्णेटकेषुमर्वस्तुदिनेमेषांगते पुषाणि॥ निर्दग्धुं निर्दि॥ नः
पञ्चाशास्मिपोमप्पादयो ष्पारणेराविर्जलमसत्पर्वं विसगंपलिं॥ चिदेकं महर्हरानि मध्यान्हेज
म्ममाबमानावापादिवादने चतुष्ण्यांजलेः पर्णे॥ फलपुष्पांवुसंपूर्णं रत्नत्रिला शांरवमनमं॥ अशोक
रत्नकृतस्मैपुष्पं चतुः सीदलैः॥ दशानन वधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च॥ दानवानां विनाशाय दै ॥४४॥
त्यानां निधनाय च॥ परित्राणाय साधूनां जातो रामस्स्वयं हरिः॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः स
हितो मम॥ इति मंत्रेणार्घ्यं दद्यात्॥ पुष्पांजलिं तु नः ईत्वा धामे धामेत्यन्तं द्विजः॥ प्रार्थयेद्विधिवद्भक्त्या

दिवारात्रिं नयेद्भक्त्या सिति ॥ ततः स्तोत्रपाठपुराणश्रवणादिभिः रात्रौ जागरणं कृत्वा द्वितीयेह्नि प्रातः स्नात्वा ते
नि संपूज्य पूर्ववदेव श्रीरामपरिवारदेवता [illegible] संप्रस्थापितसंपूर्णरामोपि प्रीयतामिति तेभ्यः सु
वर्णधेनुवस्त्रादि दत्वा प्रतिमां तु स्वस्तां विप्राय दत्वा पारणं कृत्वा व्रतं समापयेत् ॥ ॥ आश्विनशुक्ल
नवमी महानवमीत्युच्यते ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे [illegible] दुर्गापूजास्तु नवमी [illegible] व्यापिनी ॥ सह
तीर्थीलिंतालस्यां दुर्गां महिषमर्दिनीमिति ॥ पूजयेदिति शेषः ॥ तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ पुरुषार्थचिन्ता
हृदयेऽपि ॥ माघवली दुर्गानवमी सूर्याचैवकुलारणी ॥ पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिववारादियोजने दिनमिति ॥ अस्या
मेव दुर्गापूजनहोमबलिदानादि कार्यमिति राजमार्तंडे ॥ नवम्यां च पूजेजेते संसमाप्य विधिवद्भूतिमिति
नवमी प्रयुक्ते बलिदाने तत्र विद्धा ग्राह्या ॥ तदुक्तं मदनरत्ने देवीपुराणे ॥ सप्तमीदग्धे परे [illegible] रिक्ता पूर्णा
स्यादपराह्णिके ॥ बलिदाने कर्तव्यं तत्र देशाः शुभावहः ॥ बलिदाने कृते पश्चात् पूर्ववर्गोमये पदि ॥ यानितु
दशमीविद्धा नवमी निषिध्यमानिता मिश्रद्व्यविषये नवमीविषयाणि ॥ आश्वेव नैपि ॥ अत्रापराह्णि

४६

पारणे कृते ॥ तस्मात्तु पारयेद्देवि नवम्यां भक्तितत्परः ॥ नवम्यां पारिता देवी ऋं [illegible] दद्यान्मयथ्बलि ॥ दशम्यां पारि
ता देवी कुलक्षनाशं करोति वै ॥ तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विष्णुना विधिपेति देवीपुराणादेश्च नवम्या
मेव नवरात्रपारणमिति ज्ञातुः ॥ तत्र ॥ एवं चाष्टिं पक्षाशिनां नवरात्रोपवासव्रतः । एकभक्तेन न
क्तेनस्वशक्त्या वाचितेनेव वा ॥ अथवा नवनक्तैस्तु नवरात्रं समापयेदिति भविष्यादिवचोभिरूप
वासादितरानक्ताचितैस्य नवतिथ्याधिकरणत्वस्य वा प्यापत्तेः ॥ आश्विने चान्ये एकभक्ता
दिराव्दसम[illegible]पिण्डाहारेण नवरात्रं समापयेदिति नामधेयं तदर्थस्य बोध्य ॥ नवतिथिस्तु णावि
धिरेव स्तुतौ नवरात्रोपवास इति नामधेयं ॥ नवमीपारणविधायकानि दशमीनिषेध
कानि च फलोक्तानि वचांसि तु महानिवं धनादिष्व दर्शनात्प्रायो निर्मूलान्येव समूलत्वेपि ते
षां पूर्वे पुरश्चमीविद्धत्वेन नवमीप्रयुक्तउपवासे जाते परे तु अमावश्यिष्टिके अवमीसत्वे
नवम्यंतः पारणविधायकत्वे ॥ नन्तु प्रासोपवासवाधकत्वे । एवं च सर्वेषां तु पवासानां प्रा

नतुकं रुद्रयामले॥ स्तनके पारणं कुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकमिति। एवं स्त्रीभिरपि हरिजोदर्शनमध्येकार्यं॥ प्रात
र्दृष्टीर्वेनवम्यां नारीणां यद्रजो भवेत्॥ नतत्राविघ्नतस्यास्यात्तु परोधःकदाचनेति॥ एतत्स्य सवर्णापदंद्वयं॥
विधवायास्तु त्रिरात्रमध्ये भोजननिषेधादिति केचित्॥ तन्न। निषिद्धस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैधपा
रणाविषयत्वायोगात्॥ एवं स्तुतस्तु रजस्वलाया विधवायास्त्रिरात्रमध्ये भोजननिषेध एवास्तु प्याय
मानः इति दिक्॥ ॥इति नवमीनिर्णयः॥ ॥अथ दशमी॥ ॥सा तु पूर्वाशुद्धा परा॥ संपूर्णा दशमी कार्यापु
रया पूर्वया वा॥ यथा॥ मुक्ता नहूतिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी॥ ति॥ उक्तं गिरस्मृतेः॥ अयं च विभ
गोव्यवस्थितः॥ इदं च पक्षे तिथिर्योत्पा यस्यामभ्युदितो रविः॥ कृष्णपक्षे तिथिर्यात्या यस्या मस्तमितो
रविरिति चतुर्वर्गस्मात्॥ माधवमते प्येवं॥ यत्तु हेमाद्रिर्दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावे ऽपि द्विको विभागः
प्योहलन्ना। शास्त्रतो व्यवस्था संभवे तेषिद्धता योगात्॥ उपवासे विशेषस्तु संपूर्णमले पूर्वैवाना
गाभिप्राप्तु या षष्ठीश्रिवदिघ्न च सप्तमी॥ दशम्येकादशीविद्धा नैवोपोष्या कथंचनेति शिवरहस्ये

नेः॥ पत्तु। प्रमाप्रमाणं ॐ स्कांदे॥ दशमी चैव कुर्वीत ज्यास्तु गौडिजस लग्नेति। तदस्तु प्रवासपरे॥ ज्येष्ठशु
क्लदशमी दशहरा॥ ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता॥ हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता॥
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः इति हेमाद्रौ ब्राह्मे॥ दशम्यां पापकानि चाह मनुः॥ पारुष्य
मनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः॥ असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधं॥ अदत्तानामुपा
दानं हिंसा चैवाविधानतः॥ परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतं॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसा
निष्टचिंतनं॥ वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसमिति। स्कांदे॥ ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दश
म्यां बुधहस्तयोः॥ व्यतीपाते गरानंदे कन्याचंद्रे वृषे रवौ॥ दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्य ॥४७॥
ते इति। भविष्ये योगविशेषवशात्पूर्वपरा वा ग्राह्या॥ काशीखंडे॥ दशाश्वमेधिके स्नात्वा ब्राह्मप्यन्ते
सर्वकामकैः॥ लिंगं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ॥ दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र सं
शयः॥ स्कांदे॥ यां कांचित्सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भतिलोदकं॥ मुच्यते दशभिः पापैः समहापातक

त्पद्मे:॥ यदा त्वेष्टो मलमासो भवति तदा स हि मासो देवकार्ये॥ दशहरास्तु नोत्कर्षे चतुर्थ्यादिषु गा
दिषु॥ उपाकर्म महालय षष्ठ्योत्सवे लक्षं रक्षादि तद्द्वितिहेमाद्रौ काष्ठस्थं गोत्रके:॥ आश्विनस्य शुक्ल दशमी
विजयदशमी स्तु चे॥ सा शमी पूजा पारादौन सेवोदय व्यापिनी ग्राह्या॥ तदुक्तं रत्नकोशे॥
श्रवणर्क्षं यामलिकायां तः किंचित्तु मिश्रेण तारकः॥ विजयो नाम सकालो यः सर्वकार्यार्थ साधक इति।
चिंतामणावपि॥ आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये॥ स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थ
सिद्धये॥ अपराजित पूजायां अपराह्ण व्यापिनी ग्राह्या॥ आश्विन शुक्ल पक्षे मंकेम्या दशम्यां च वन
रै: सम्यक् पूजनीयापराजिता॥ ऐशानीं दिशमाश्रित्य अपराह्णे प्रयत्नत इति पुराणसमुच्च
य वचनात्॥ दिनद्वयेन व्याप्तौ पूर्वैव॥ याप्तर्वोंनवमीयुक्तान स्यां पूजा अपराजिता॥ क्षेमार्थं
विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरै:॥ नवमी शेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता॥ ददाति विजयं
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी॥ एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितमिति पुराणसमुच्चा

मवेद्विजा॥ नृ॥ रामीरामवने पापं रासी। जोहिलकंटका॥ पारधि श्रुत्तैर्नास्माणां रामसंवाद
दायिनी॥ कृरिष्यमाणपापानां पथाक्रांतं सुरवंमम॥ मचनिर्विघ्नं कर्त्तुं त्वं भव श्रीरामपूजिते॥
गृहीत्वा सा स्तनामाद्रं रामीमूलगतां मृदं॥ गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहे प्रति॥ ततो
भूषणवस्त्रादि भारयेत्स्वजनैः सहेति॥ दिक॥ इति दशमीनिर्णयः॥ ॥ अथैकादशी॥ तत्रोप
वासो नित्यः काम्यश्च॥ तत्राघमाह सनत्कुमारः॥ नकरोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं॥ स न
रो नरकं याति शरीरं तं लभस्वाद्वन वृतमिति॥ गारुडे॥ उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपी
ति॥ काम्यस्तु कौर्मे॥ यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरु
भयोरपीति॥ स्कांदे पि॥ यदीच्छेद्विपुलान्भोगान्भक्तिं चाप्यनुत्तमां॥ एकादश्यामुपवसे
त्पक्षयोरुभयोरपीति॥ अथाधिकारी कात्यायनः॥ अष्टमवर्षाधिको मर्त्यो ऽपूर्णाशीतिम्यन व
त्सरः॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति॥ अष्टवर्षाधिकस्तु पनयमो नरस्तस्योप

ऊक्षणं ॥ अपि वा वेदतुल्यत्वात्पणापेनमवर्नैरन्यैरिति षष्ठस्यापितलाल ॥ एतत्रय गृहस्थानि हिक्मपदे ॥
नैष्ठिकं श्रोमैः ॥ एकादशानां नमुंजीनपक्षयोर्नमयोरपि ॥ यत्नस्य यति धर्मो यं शतुष्कामे वसत्तगृही
ति ॥ एकादशानां नमुंजीत पक्षयोर्नमयोरपि ॥ ब्रह्मचारी यतीनां च चतुष्कामे वसत्तगृहीति ॥ ना
रिविषवा ॥ ब्रह्मचारिस्साहृत्य धर्मानस्य धवायास्तु पदार्थं प्रतिषेधः ॥ पत्नो अविरतिपानाशेतु पो
ष्यवृत्तमाचरेत् ॥ आयुष्यंहरते मन्तुः सा नारी नरकं व्रजेदिति विष्णुके ॥ नार्रास्त्रीणां प
धिकं [illegible] पश्ची नव्रतं नापुपोषणं ॥ पतिं शुश्रूषते यान्तु तेन स्वर्गे महीयत इति मनुस्मृतौ ॥
तथा यत्तद्दैवेभ्यो यस्य पितृगादिभ्यः कुर्यात्स्त्रीभर्तृनं सन्निधौ चानस्य त्वद्दुःसाकुलं ना
न्यचिन्ता नारी मुक्तं के मन्तस्तु ... पैवेति ॥ मन्त्रां यथा ... अधिकारो तस्यैव ॥ भार्या ५९ ॥
पत्युर्मते नैव व्रतानि नां चरेत्स्वदेशे ... ॥ ... गृहीजा
योष्या ॥ ... ॥ ... गृहस्थेन नान्याह

छाकृदा च नैलिप्यमात्॥ एतस्यापुत्रगृहिविषयं॥ पुत्रवतस्तथा प्रतिषेधः॥ संक्रांत्यादुपवासं च रुद्रैका
दशी वासरे॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ति नारदोक्तेः॥ आदित्ये हनि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्र
सूर्ययोः॥ पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही॥ तत्र पुत्रोपवासस्य निषेधोपलक्षणात्वतः॥ पुत्र
कैतरस्तु कस्यन विधिर्न निषेधः अनंसितिसिते सितिस्य लेखा॥ कृष्णेतरे पि॥ विधवायावनस्यपस्य पतेः रुद्रै
का दशी द्वये॥ उपवासो गृहस्थस्य स्यात्कृष्णायामेव पुत्रिणः इति हेमाद्रिरप्येवं॥ कामनायां कृष्णाप्यवादमाह
नारदः॥ पुत्रवां च सभार्यश्च वंधुपुत्रसमन्वितः पैतृकाः॥ उभयोः पक्षयोः कामव्रतं कुर्यात्तु वैष्णव इति
ति वैष्णवैस्तु कृष्णाप्युपोष्येत्याह स एव॥ नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः॥ पक्षे पक्षे च
कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं॥ सपुत्रश्च सभार्यश्च स्वजनैर्भक्तिसंयुतः॥ एकादश्यामुपवसे
त्पक्षयोरुभयोरपि॥ नत्वेकादशीद्वयं॥ रुद्रैकादश्यां द्विधा च॥ आचारात् तु॥ उदयात्प्रागपदा
विद्धमुहूर्तद्वयसंयुता॥ संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृही इति॥ गृही वैष्णवः॥ स्मार्तैवि

षयेत्तत्रैव॥ आदित्योदयवेलायां मारभ्य षष्टिनाडिकाः॥ संपूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलेप्सुभि
रिति। दशमीविद्धापि द्विधा॥ अरुणोदये सूर्योदये च दशमीसत्वेनानन्ता यामविष्णुपुराणे॥ अ
रुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते॥ सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणं॥ तथा॥ अरुणो
दयवेलायां दिशांशं योमवे यदि॥ दुष्टं तन्तु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप॥ दिशादशमी॥ दश
मीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतं॥ इत्यादिभिर्व
र्ण्येररुणोदये दशमीसत्वे एकादशी विद्धा॥ यद्विसोरध्वर्मेषु॥ आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहू
र्तद्वयान्विता॥ सैकादशी तु संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्तितेति॥ तद्यथारुणोदयवेलायां दशमी
सत्वे एकादश्या विद्धत्वं परं तु मुहूर्तद्वयस्यारुणोदयपरिमाणत्वोक्त्याः॥ अत एव हेमाद्रौ स्मृतिः ॥५०॥
निशि प्रान्ते तु यामार्द्धे देवदादित्रवादनो॥ सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यतेति। या
मार्द्धमपि मुहूर्तद्वयमेव॥ उदये प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदय इति। तद्द्विपिद्धान्तिं राद्धिं

कारात्रिमानपक्षे मुहूर्तद्वयस्य तावत्परिमाणत्वं कर्मिति नानवरणाः॥ पदत्रिभ्रंशे वै
वर्तते॥ चतस्रो पटिका प्रातररुणोदय मिन्थपः॥ यत्तु षट्पटिमागो वैधादिना किं तो
दितः॥ अरुणोदयवेधः स्यात्सा द्वंतु पटिका चयं॥ अतिवेधो द्विपटितः प्रभाद्वंदर्शना तं
दवेः॥ महावेधोपितत्रैव हृश्यते नैकोनदृश्यते॥ तुरीयास्तत्र विहितो योगः सूर्योदये
सती॥ अरुणोदयवेधातिवेधमहावेधयोगसंज्ञा। करणमर्थात्कदाचित्तथा पार्थे। सार्द्धं
तु पटिकात्रयं चतस्रो पटिका इति वन्हिमुहूर्तरूपान्तु गानव्यवहारार्थे॥ तावत्प्रहिमा
पास्यापि मुहूर्तद्वयस्य रात्रिमानवशेन कदाचित्संभवात्तन्मुहूर्तद्वयारुणोदयपरमे
वा। यत्तु भन्मने वर्ते॥ अर्द्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्या वेधइष्यते॥ कपालवेधइत्याहुराचा
र्या वे हरिप्रियाः इति लक्ष्मी [illegible] रित्ता। अरुणोदयवेधनिंदार्थमिति माधवः॥ ल
ग्नंतु दिवसस्य षष्ठे भ्रमतसंकांत्य [illegible] प्रमाणार्थमिपत्तु परमे वक्ष्यते॥ पद्मिनागो दृग्दशना

ऽभिहितः पंचदशभिस्तथा ॥ अतो षोडशानामेतेषां द्रव्यस्तुतरां निषिद्धमिति स्वादनं अवस्थो
ऽनामिगमे ॥ सर्वप्रकारवेधो यस्तु पवासस्य दूषकः ॥ सार्धं सप्तमुहूर्तेस्तु योगो यं धाम्यते
व्रतमिति ॥ व्रतन्तु पवासमिन्नमिति मात्रः ॥ अत्रारुणवेधो वेदैकवपरः ॥ नद्धान्ये वेधे व
ग्रहणात् ॥ परिशेषात्सूर्योदयवेधो वेधेकवमिन्नपरः ॥ अतएवस्मार्तपदेनव्यवच्छेये
नेत्रं येत्तु ॥ वेधवत्सुलक्षणां तु गारुडे ॥ वे[illegible]त्सा या गमो नैदीनां माप्नोति वेधवः ॥ सा च

सो

पीयेस्वादेपि ॥ परमापद्मापन्नो हर्षे वा सन्तु पस्थिते ॥ नैकादशी त्यजेत्सो पियस्य
दीक्षास्ति वेधकी ॥ अन्यच्च ॥ विद्धापि नाधिकाचाराः सा हि वैधवद्दूयते ॥ मणिरोपि ॥ यथा
रुद्रुमानं यथा स्त्रायथां रुद्रास्य योनरा ॥ तुल्येति समयतेय स्तु सा हि वेधवद्दूयते ॥ नसरुद्र ॥५७॥
द्वैकादशी चतुर्थी ॥ अधिकैकादशी मा ॥ उपाधिकाद्वादशी मा ॥ तुमयाधिका ॥ अनुमया
धिका चेति ॥ एवं विज्ञापि ॥ रुद्रगार्धसे कादशाधि केनारदः ॥ संपूर्णैकादशी यत्र

द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ॥ द्वादश्यां तु पतनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति ॥ ईदृशेऽपि विषये श
क्रस्योपवासस्माहृत्य हयम ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ तु पने द्वादशी तत्र
उपवासः कथं भवेत् । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति ॥ शुक्लपक्षे द्वादशीमा
त्राधिक्ये परे तु रूपवासः ॥ तथा च भागवतादितंत्रे ॥ संपूर्णैकादशी सा स्यात् परतो द्वादशी
यदि ॥ उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणमिति ॥ शुक्लपक्षे मे कादशी मात्राधिक्ये स्मा
र्तान् प्रति स्कांदे ॥ प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ॥ द्वादश्यां तु तथा तावद् दृश्यते
पुनरेव च ॥ पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चोत्तरा विभो इति ॥ एतच्च परेद्युर्द्वादश्यामा
तपरं ॥ पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ॥ तत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यते
स्तथा ॥ विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशीं न चेदिति गारुडात् ॥ उभयपक्षेऽपि परत्रैवोपवा
सविधानाच्च स्मार्तानां ॥ शुक्लपक्षे द्वादशीमात्राधिक्ये तु पूर्वैव तु रूपवासः ॥ तदाह नारदः

रामिषश्राद्धयामेष्वपराह्णेत्वपकृष्टे:॥ अतोनेदंशुद्धस्यनापि कृष्णदशीश्राद्धमुक्तरहितेउपवासविधानं
कं॥ यदापिक्षेश्राद्धदत्तसेविलिपितेद्वमेनत्वपरत्वपाठोऽयं॥ नर्विसंवं॥ अनादप्रवृत्तेखेमानना
भावात्॥ दिनक्षयेतुत्र्यहस्पृक्त्वस्येनोपवासोनकार्यः॥ तदाहपितामहः॥ एकादशींदिनक्षयेउपवा
संकरोतियः॥ तस्यपुत्राविनश्यंतिमघायांपिंडतोयथा॥ ~~तथाचवायवीये~~॥ दिनक्षयस्तुपापे॥ ज्यो
तिषेतावेकवारेयस्मिन्स्यादिनक्षयंहरति॥ दिनक्षयेचउपवासनिषेधःसनिराहारस्यैव॥ तथा
चवायवीये॥ उपवासनिषेधेतुभक्ष्यंकिंचित्प्रकल्पयेत्॥ नदुष्यत्युपवासेनउपवासफलंलभेत्॥

एवंकृष्णैकादश्यादावपिद्रष्टव्यम्॥ तत्रैव॥ नक्तंहविष्यान्नमनोदनंवाफलंतिलाःक्षीरमथांबु
चाज्यं॥ यत्पंचगव्यंयदिवापिवायुःप्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरंचेति॥ व्रतेविशेषःस्मृत्यंतरे॥ दश
म्यादिमहीपालत्रिदिनंपरिवर्जयेत्॥ गंधतांबूल [illegible] पुष्पादिस्त्रीसंभोगंमहायशाः॥ स्त्री
संभोगनिषेधस्तुऋतुकालादन्यत्रेतिआह्निकांतेउक्तं॥ स्कांदे॥ कांस्यंमांसंमसूरंचक्षौद्रंयान्न

नानापुष्पैस्तु मिश्रेष्ठ विचित्रं मंडपं शुभं ॥ कृत्वेति शेषः ॥ स्नातास्तं सर्पागविधानेन सोपवासो जि
तेंद्रियः ॥ संपूजयिविधिवच्छिंभुं मंद्रपाद्य समाहितः ॥ पुष्पैर्गंधैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ॥
उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः ॥ दंडवत्प्र
णिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः ॥ नमोमैः ॥ एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरं ॥ यातिवि
ष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशय इति ॥ विशेषो वरहस्यादौ ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य एका
दश्यां जनार्दनं ॥ एकादश्यां पयसा स्नाप्य हरिं सारूप्यमश्नुत इति ॥ सूतकादौ तु वाराहे ॥ सू
तके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं ॥ एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेतन्न लुप्यते ॥ मृतके पि
न भुंजीत एकादश्यां सदा नर इति ॥ स्त्रीणां रजोदर्शने लाहमाधवीये ब्रह्मवैवर्ते ॥ सेम ॥५४॥
वृजे पि रजस्विन्या स्पंबाद्दशीव्रतमिति ॥ एकादश्यां श्राद्धमासौ माधवीये स्मृतं ॥ उपवा
सो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ॥ उपवासं तदा कुर्यात् आघ्राय पितृसेवितमिति ॥ उपवा

सासामध्येत्वाहंसाय श्रियेमार्कंडेयः॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च॥ उपवासेन दानेन न नि-
र्द्वादशीको भवेत्॥ हेमाद्रौ पुराणे॥ उपवासासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत्॥ तावद्धनानि वा दद्या-
द्युक्तश्चेद्द्विगुणं तथा॥ सहस्रसंमितो देवि जपेद्वा प्राणसंयमान्॥ कुर्याद्द्वादशसंख्याकान् यथा-
शक्त्या तु सो नरः स्मृतिः॥ ब्राह्मणभोजनेन स त्वासु नक्तश्चेद्दिश्यर्थः॥ एता करणे प्राणविधिनेस्मृतं
तरे॥ अशक्तपक्षे वृद्धे राज्ञो च तद्दरुपसीदिवा॥ एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति॥ से
षरत्वेकादशीनिर्णयः॥ श्रेष्ठ सासिन्नपक्षेन्दु पादशुक्लैकादशी भवेत्॥ निर्जलं तस्तु पोष्या तेन
ऊर्ध्वं मासा शाक्रेरान्॥ सदाय विप्रं तु स्वे मोमोदने विद्धसंनिभाविति॥ स्कांदे नेः॥ आषा-
ढशुक्लैकादश्यां विष्णुशयनारम्भे॥ एकादश्यां तु शुक्लायां मासषाढे भगवान्हरिः॥ भुजं-
गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा॥ स्वापविधिर्भविष्ये॥ सहां पुजां ततः कुर्यात् देवदेवस्य च-
क्रिणः॥ पानीकुसुमसाजाभिसंनेणनेन पूजयेत्॥ स्तुत्वैव विप्रजंनाभजगात्स्तु संस

वेदि द्वं॥ शिवे चैव विष्णु श्चेतमम सन्निधौ मे मदा चतुरो नि॥ अतश्चैव चातुर्मास्यव्रतारंभो सहामाडते॥
आषाढे तु स्थिते पक्षे एकादश्यां तु पोषितः॥ चातुर्मास्यव्रतं कुर्यात् यत्किंचिन्नियतो नरः इति।
श्रावणादि तु चातुर्मास्यप्रकरणे बहुधेते। चातुर्मास्यव्रतारंभस्य कालो नरसपिश्रमवैवतौ।
एकादश्यां तु गृह्णीयात्संक्रान्तौ कर्कटे चैव॥ आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतं क्रिया
मिति॥ व्रतग्रहणप्रकारो भविष्ये॥ वभाषेनाग्रतो विष्णोः कृतांजलिपुटस्तथा॥ चतुरो
वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि॥ इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत॥ इदं व्रतं
मया देव गृहीतं पुरतस्तव॥ निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव॥ गृहीतेऽस्मिन्व्र
ते देव पंचत्वं यदि मे भवेत्॥ तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन॥ गार्ग्यः॥ नरो व्रता व ॥५५॥
न्मेरो ऽवं वस्त्र केतु पौर्णमासि पेः॥ सर्वं सत्यं चितं येन चातुर्मास्यव्रतं विधिवन्नरः इति। इति द्विमीया
पारं मे प्रथमारंभस्तु नमथातीतिकार्तिके॥ तत्तु थं॥ एवं स्थापोमानामाषाढे॥ यदपि

हेमाद्रौ चातुर्मास्यप्रकरणे भविष्ये ॥ असंक्रान्तं यदा मासं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ मलमासमशौचं
च वर्जयेन्मतिमान्नरः इति ॥ तदारंभसमाप्त्योरंतरा मलमासे व्रतानन्तु इति विध्यर्थमिति केचि
त् ॥ तदुक्तं तु । श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे पयः ॥ दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं त्य
जेदिति ॥ श्रावणादिमासविशेषव्रतानन्तु उत्सर्गत्वं ॥ स्वाषमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्म
लइति वचनात् ॥ चातुर्मास्यव्रतानि तु तदंतरा मलमासे पतन्त्येवेति ॥ निशानामारंभः का
म्यानां वर्जनमिति तु उक्तं ॥ एकादश्यां वा शौचे पूर्णिमायां कर्कसंक्रान्तौ वारभेत् ॥ त्रितयमा
प्याशौचेनारंभमारभ ॥ आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकमिति विष्णूक्तेः ॥ यत्तु चैव नदीपी

टन्ना

का यां स्कान्दे ॥ अशुचिर्वाशुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ॥ व्रतमेतन्नरः कुर्यान्मुच्यते स
र्वपातकैरिति ॥ तदारंभोत्तरं बोध्यं ॥ भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोरंगपरिवर्तनं उक्तं भविष्योत्तरे ॥
मासि भाद्रपदे मासि एकादश्यां द्विजोत्तमे ॥ कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनमिति ॥ कटि

55

दानमंगपरिवर्त्तनं॥ कार्त्तिकं कृष्णपक्षे च दशम्यां देवसौख्यापनञ्च कंहेमाद्रौ पाने॥ एकादश्यां तु रज
नापां कार्त्तिके कार्त्तिके राये॥ प्रस्तुतं गोवर्धन गौ पूजा मन्त्रिसमन्विततद्विने॥ उत्थापनं विधिम
विधौ॥ न यैव देवदेवस्य स्नानं कर्वमहद्वेलं॥ महापूजां तत: कृत्वा देवमुत्थापयेत्तु धी:॥ रा
मार्चनं संविलापो॥ इदं विष्णु रमेनां ते नम्रकुत्थापयेत्क्रमं॥ गौ नाराणमेकाः॥ अत्रैव कृत्नदाज्ञि क
वेरस्य संख्ये मादिप्रिये दिन वंदनीया॥ तुलस्य देवेश जगं निवासः संग्रमभावेन स्तुरवेन देव॥
इयं तु द्वादशी देवमबोधाय विनिर्मिता॥ त्वमेव सर्वलोकानां हिताय शेषशायिनां॥ उत्ति
ष्ठोत्तिष्ठ गोविंद त्यज निद्रां जगत्पते:॥ त्वयि सुप्ते जगत्सुप्तं जगत्सुप्तं भवेदिदं॥ उत्तिष्ठे चे
ष्टते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव॥ गतामेघा वियच्चैव निर्मलं निर्मलादिशा॥ शारदानि च

॥५६॥

पुष्पाणि गृहाण मम केशव॥ इति नत्वा दन्त्रेव नंसमापयेत्॥ मेरुमनिर्जयामले॥ इदं व्र
तं मया देव कृतं प्रीत्यैतव प्रभो॥ न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दने ति॥ पक्षुधाराहे॥

आषाढमासेथ द्वपौ सर्वयां तिथौ रंध्रमं मित्रादिनाद्वादश्यां शयनादिकं शुक्लं नत्यमिथुनार्के एव॥
आभाकादि भ्रमासेऽभिमि तुलेमासावसंध॥ द्वादश्यां शुक्लपक्षे चयस्यापापवर्णेनोत्सवादि इति भवि
ष्योक्तः॥ तथैव। आभाकाहितपक्षे मैत्र श्रवण रेवती॥ आदिमध्यावसानेषु भस्यापापवर्ण
नोत्सवाः॥ रेवतीस्यत्सम्पत्नीरेव॥ उत्सवो नागरः॥ मात्स्ये। मिश्रिस्यापं द्विशोत्थानं संध्या
यां परिवर्तनं॥ निशादौ नक्षत्रपादयोगानामभावे नक्षत्रमात्रयोगोपि ग्राह्यः॥ पादयोगो
यतनस्याद्येणापि वदामवेत्र। इति वाराहपुराणात्॥ द्वादश्यामद्ये स्वं योगो पादयोगेन कार
णाभिनि विष्णुधर्मोत्तरात्॥ द्वादश्यामेकदेशे नापि नक्षत्रयोगाभावे एकादश्यां यामस्यापादि
कार्यं आषाढे द्वादशीमध्ये तत्थान शायने हरेः॥ पादयोगेन कर्तव्येनाहोरात्रं विचिंतयेदिति॥
भीष्मत्वराहनोदात्त्वलवचनात्॥ एवं च द्वादश्यां निशापादे त्व्यति यो न नक्षत्रपादयोगाद रे
निपत्तेस्मति पराद्वादशीषु निशादेरन्यत्र नक्षत्र क्षमागयोगो। न्यतिपो चन दिन र नक्षत्र

स्यैव योगः॥ तद्द्वादशीतुसंध्यायां प्रस्वापादि। द्वादश्यां संधिसमयेन त्वणौ ओम संभवे॥ आभा
काशिलपक्षे वैकुरापन्नावर्तनाद्द्वत मितिविष्णुरहवचनात्॥ संधिसमय इतिशायनादावपेति॥
संधिसमयश्च सायंसंध्यैव॥ देवस्य तोयपरा शेक्षा द्वादश्यां च समागतः॥ तत्र विष्णुपने विष्णु
दिनांतेमाप्यदेवनीमितितिः। सतवाहनो वा द्वलवचनात्॥ आषाढकार्तिकपौर्णमास्योर
पिस्वापप्रबोधावाह यमः॥ क्षीराब्धौ शेषपर्यंके आषाढ्यां संविशेद्धरिः॥ निद्रां त्यजति
कार्तिक्यां तयोः संपूजयेत्सदा। ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहतीति। यत्त्वाषाढ
स्यैवं कार्तिकस्येयं मितिलिखविष्णुधर्मोत्तरे तत्कार्तिक्यामाषाढ्यां अन्यतरपदे एकादशी २
परे एवेति तद्द्वहुं॥ आषाढशुक्लपक्षांते मेगणान्नमधुसूदनः॥ भोगिभोगे नि:संभा ॥५७॥
यां योगनिद्रां समागता। दिने मितिविष्णुधर्मोत्तरात्॥ यदपि द्वादशी पदमेकादशी पर
मितितद्वपिनु माभणाभागात्॥ तन्मेधांच पक्षगणां यथासंभवं प्रवरस्या॥ ॥

कः ॥ निष्पावराजमाषाश्च आढक्यो द्विदलं स्मृतमिति ॥ ततोऽन्यत्र स्कान्दे ॥ धात्रीफलं च तु रोमासा-
न्नमस्तु तैलं पैष्टमार्द्रकं ॥ मंचं परान्नं द्विरशनं वर्जयेत्कीर्तिमान्नरः ॥ अन्नलोभं वर्जयेत् पर्यङ्कं मांसं मधु पक्वौ-
दनं ॥ पटोलं मूलकं चैव वृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥ अभक्ष्यं वर्जयेत् राजन्सर्वरसमितिसर्वदं ॥ राजमा-
षान्नकं तिलं चारनालं च वर्जयेत् ॥ शाकं दधिपयोमाषान्नमन्नं च पादं वर्जयेत् ॥ मंथ-
रे राजमाषांश्च मसूरकं शंखकं मूलकं ॥ कूष्माण्डं चेक्षुदण्डं च धान्यमांसं त्यजेन्नरः ॥ विशेषाद्द्वादशी धात्री-
फलं तिलतैलं त्यजेत् ॥ भीमधात्रीफलं त्वं हि पर्वणि वर्जयेत् यमनमिति ॥ ॥ इत्येकादशीनिर्ण-
यः ॥ ॥ अथ द्वादशीसाधनं ॥ सद्वैव द्वादशी पुण्येति वचनात् ॥ नाम पैतृकं स्कान्दे ॥ द्वादशी च श्रवण-
संयुक्ता एकादश्या द्वादशीमेति ॥ एकादशीपारणं विष्णवे साधनीयं स्कान्दे ॥ कलाद्वयं न यं धाद्वा-
दशी न लंघितव्या ॥ पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति ॥ अल्पद्वादश्यां विष्णवे स्कान्दे ॥ ॥५८॥
दे ॥ तत्समये दशमीना पारणादर्शी पारणादिने ॥ उषःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदेति ॥

तत्र कथं विस्तारणा संभवेत्याह देवलः॥ संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं॥ अद्भिस्तु पारणं कु-
र्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति॥ संकटे। त्रयोदशी निमित्तकं श्राद्धस्नानादिकमन्यद्वा किंचित्॥ द्वा-
दश्यामंत्यपादमिति शेषः॥ स्मृत्यर्थसारे द्वादश्यल्पा चेदल्पकं नारदीये॥ त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं
पृथिवीफलं॥ शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति॥ अत्र हरिवासरस्वरूपंत
दर्शनेनोक्तं निर्णयामृते विष्णुधर्मोत्तरे॥ द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः॥ अति-
क्रम्य च कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परैरिति॥ चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनकार्पणमुक्तमगस्ति
संहितायां॥ द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः॥ बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः
प्रतिवत्सरं॥ तत्र प्रथमं देवप्रार्थना॥ क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो॥ म-
मे विभो मम वेदत्र कृतं नाथ दयांनिधे॥ सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः॥ उपवा-
सेन तं देव तोषयामि जगत्पते॥ कामक्रोधादयो येन मे नश्यन्तु जगत्पालकाः॥ अद्यप्रभृति

र्मसत्। ततो नमेपवित्रं तु षष्ट्यासहस्राणि त्रिभिः॥ सहस्रपासहितं ब्राह्मं पवित्रं मध्यमं स्मृतं॥ साशी
तिनाराते नैव कनिष्ठं तत्समाचरेत्॥ अष्टोत्तरलदर्भैर्द्वि नवसूत्रीकृतेन वा॥ आनन्तनाभि
पर्यन्तं तन्तमादित्रयं भवेत्॥ अष्टोत्तरसहस्रेण षाणिंशोत्तरशतेन सहस्रयो वा पंचसप्ताशीतं पं
चाशत्षट्त्रिंशतं ग्रंथिभिः कृतमादिः षट्त्रिंशच्चतुर्दशा द्वादशाभिरिति केचनचतुर्विंशा
द्वादशाष्टाभिरिति केचित्॥ अंगुष्ठपर्वतदर्भ्रं तदर्द्धपरिमितो ग्रंथिः कृतमादेः। स्नात्वा भिक्षापये
द्वेवं क्रियात्तेपवित्रानार्थं पतनपावितिहितं मन्त्रेः॥ मयेतत्क्रियते देवतवतुष्टे पवित्रकं॥ मम
विभ्रमभेदत्त्वकृतनापदपामथि॥ सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमागतिः॥ उपवासेन
त्वां देवतोषयामि जगत्पते॥ कामक्रोधादयो येन नमे स्तुर्व्रतनाशकः॥ अद्यप्रभृति देवे ॥६२॥
शयावदुत्थाणेशिष्यं दिने॥ तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य नमोस्तु ते। ॐ मंत्रेण पांगुलाप्र
र्ष सर्वं तो मद्रकेशरुमे॥ स्यापयेत्स्वरतो विष्णोस्तत्र स्थापितिप्रगंधयेत्॥ सांवत्सरस्य या

येवहृत्केशव॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यत्कृतं तु तदर्चनं। केनचिद्विघ्नदोषेण परिपूर्णं न तत्तु मे॥ अपराधसहस्रा
णि क्रियन्तेऽहर्निशं मया। दासोऽयमिति मां मत्वा क्षमस्व मधुसूदन॥ ततः पवित्रं गुरवे दद्यादं धारि
पूर्वकं॥ अथ येन तु यत्नात्स्वर्णवस्त्रानुलेपनैः। ब्राह्मणान्भोजयित्वा गंधपुष्पादिनार्चयेत्॥
मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा। देवं तत्सूत्रसंदर्भे देशकालविवक्षया। प्रसह्य स्नानकार्याद्दोष
त्राणुतार्थं कारयेत्॥ अथ तद्देवस्य पूर्वं ततः सूत्रं विसर्जयेत्॥ सांवत्सरीं शुभां पूजां संपाद्य विधि
वन्मम। अज्ञेयत्वं पवित्रं तं विष्णोर्लोकं विसर्जितं॥ यावद्देवे पवित्राणि तिष्ठन्ति ... साहितः। श्र
नि वासीह विष्वाशी देवपूजापरायणः॥ भाद्रशुक्लद्वादश्यां श्रवणा द्वादशी सा चैकादशीयुतेव॥
नतुर्यमास्या॥ द्वादशी श्रवणास्पृष्टा स्पृशेदेकादशी यदि॥ स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृंखलसं
ज्ञितः॥ तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः॥ प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभा
मिति॥ अद्वादश्यां श्रवणाभावे नारदीये॥ यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित्॥ एका

दशीनदीचोवापापघ्नी श्रवणान्वितेति। द्वादश्यामेव श्रवणयोगे तु मतिर्विष्णोः॥ एकादशीमुपोष्यैव
द्वादशीं समुपोषयेत्॥ न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिः इति॥ विष्णुरपि एकादशीपा
रणाहानिकृतः। अराकौ तु मात्स्ये॥ द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि॥ उपोष्यैकादशीं तत्र
द्वादश्यां पूजयेद्धरिमिति॥ अन्यच्च स्कन्दे तु मं मविष्णोत्तरे॥ मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रव
णान्विता॥ सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासे महाफला॥ संगमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं समुपोषि
तः॥ समग्रं फलमाप्नोति द्वादश्यां द्वादशी फलं॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ पारणं श्रवणोपेता द्वादशी
महती तु सा॥ तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनं॥ प्राप्नोत्यमलं सकलं द्वादशद्वाद
शीफलं॥ दध्योदनं च ... स्यात् ... दद्याद्विप्राय दत्ते॥ ... दत्त्वा ... पात्रं ... ॥६३॥
दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्र्यां च विंदति॥ अत्र पक्षे स्यान्मासमाप्नोति नात्र कार्या विचारणेति॥
पारणे तु विशेषो नारदीये॥ तिथिनक्षत्रयोगे तु उपवासो यदा भवेत्॥ पारणं तु न कर्तव्यं

वहि पारणा मिष्टुल्के:॥ भोजनसां प्राग्मिश्र पोः स्व वा च नि कृ कृ म स स प्रा ण नान्न्॥ एवं नु कपमनिपम
जोपे॥ यमः॥ मानसे नियमे तु तेस्मरे द्विष्णुमनामयमिति॥ पादोचेत्पवः॥ यदि वा गपमजोपःस्यात्स्या
न्नदान्नास्तु कर्मस्तु॥ व्याहरेद्विष्णुं वं मे ते स्मरे द्वा विष्णुमव्ययमिति॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ असंभाष्यान्
हि संभाष्य तु जस्यलसिकादलं॥ आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति इदं चोदाहरेत्सम्यक्
रूसानस्तत्र वर्णं मनः॥ शारीरस्यान्तःकरणो पपातं वा च स्व विष्णुर्भगवानशेषं॥ रामं नयत्नेस्तु महेश
रामं पापादनंतेन दिसं निविष्टो॥ अंतःस्थ शुद्धं वन्हि स्थ शुद्धं स्थ शुद्धो धर्मं मयो श्रुतः॥ सकृत्कोतुं समेतास्मि
न रस्तु चिरे वा स्मिन् सर्वदा॥ वा पो पपातानन्तपान्यो यो स्व भगवानजः॥ रामं नयत्नं नंतामा विष्णु
श्रीन्निसंस्थितः॥ एतत्तं भाष्य समसवं पारवं उिमिकृपो भिमे रिति॥ वैष्णवे॥ तस्मा वजो कृता
सर्वं परपेनमानिसान्तरः॥ नमः स्तुति च देत्स्युत्त्के ति॥ तस्य पारवेण दितत्स्य देपिन ये वा सं
स्पर्शेन तु भुवः स्नानाखु चिरादिस्यादशीनादिति॥ विष्णुरहस्ये॥ आज्ञो पवासादि वसे रवा दिवा

65

…दं तथा वने॥ गायत्र्याशतसंख्यलं अंगुष्ठप्रादेशपविशुद्धपात्रीति॥ हरजस्वरूपं च चांद्रं महापातकिनं तथा॥ स्तु
तिकं पतितं चैव कुष्ठिनं रजकादिकं मिति तु पकम्पच[illegible] नारदीये॥ श्वेतादिस्पर्शे कुण्डयायपेषां ध्वनि
रुतमः॥ अष्टोत्तरसहस्रेण तु जपेद्वेदमालरं॥ वेदमाला गायत्री॥ कात्यायनः॥ मिथ्यावादे दिवा
स्वापे बहुशो गुनिषेवणे॥ अष्टाक्षरं व्रतीजप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिरिति॥ अष्टाक्षरः ॐ नमो नारा
यणायेति॥ स्कंदः॥ सुरास्तेयं प्राणिहिंसां यथाहं प्राणिचोदितं॥ मायावि लं व्रती कुर्यात्पैनाम्नां
शतत्रयमिति॥ पैठीनसिः॥ तांबूल चर्वणे स्त्रीणां भोगे मांस निषेवणे॥ व्रतलोपो भवेत्कुर्या
दष्टाक्षरमनोर्जपमिति॥ कात्यायनः॥ देवतः संक्रमणात्स्त्रीणां भोगे न्यत्र क्षयः स्मृतः॥ जपोष्टा
क्षरमंत्रस्य नामशतत्रयस्य चेति॥ देवतः संक्रमणं स्वतुकालगमनं॥ तदन्यकाले स्त्रीसंभो ॥६६॥
गात् अन्यत्र संभोगे व्रतस्यक्षय इत्यर्थः॥ देवलोपि॥ तदर्द्धं संगमादिति इति द्वादशी॥
अथ त्रयोदशी॥ त्रयोदशी तु शुक्ला पूर्वा कृष्णोत्तरा ग्राह्या॥ शुक्लत्रयोदशी पूर्वपरा…

ष्ठात्रयोदशी निशामुखे योक्तेः ॥ दीपिकायां ॥ त्रयोदशी तिथिः प्रदोषे सति सेया सितेपक्षादिति ॥ अत्र प्रदोष
व्याप्तेः कालस्य रात्रे ॥ पक्षद्वये त्रयोदश्यां निशारम्भे समभ्यर्च्य द्विजाः ॥ यदि स्यात्त्रिदशस्य प्रदोषस्तु वै सानं समा-
चरेत् ॥ तदुक्तं वरपरीक्षायां स्वकाले नियमान्वितः ॥ कृत्वा स्नानं यथाविधि वृषभध्वजं समाराधयेद्
इति ॥ अत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ॥ तत्रैव प्रजापतिवचनात् ॥ दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे व्यापित्वे वा परैव ॥
यदि स्यात्तु भयोस्तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ॥ तदोत्तरत्र कर्तव्यं भयत्रापि सा यत इति ॥ मातालि
वचनात् ॥ उभयत्र अदिवा सा त्रापि सर्वः ॥ तथा अतथा ते परत्रैवास्यात् तत्रापि गतस्तु तोदि चेति ॥ अतथा ते द्
वयप्रदोषे तिथ्यामावे ॥ अस्तादर्वाग्गे यस्यायां ज्ञेयो नक्तं स्यात् ॥ अतएवाप्रदोषे व्यापिनी तस्या
दिवा नक्तं विपरीतं कुर्यात् ॥ एवं शास्त्रलोकनतो विद्वान्सायाह्ने तु मुनिभिः क्रियां ॥ अर्घ्यान्ते च प्रलीन
तं फलं न भवति इति सितिलिङ्गं दे ॥ तुषसंततौ इदं च मन्दवारे कृष्णपक्षे इति प्रशस्तं ॥ मन्दवारे प्रदो
षो यं कुर्वंश्च सर्वदेहिनां ॥ तत्रापि तु वर्तमानस्तु कृष्णपक्षे समागत इति ॥ तत्रैव लोकत्वात् ॥ ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गयोगः॥ स्कांदे॥ वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी॥ गंगायां यदि लभ्येत सू-
र्यग्रहशतैः समा॥ शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता॥ गंगायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः
समा॥ शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि॥ महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्॥ कार्तिक
कृष्णत्रयोदश्यां दीपदानमुक्तं यमप्रीतये॥ कार्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे॥ यमदीपं
बहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यतीति बहिर्यामाद्बहिरिति केचित्॥ इति त्रयोदशी॥ ॥अथ चतुर्दशी॥
चतुर्दशी कृष्णा पूर्वा शुक्ला परा ग्राह्या॥ चतुर्दश्यां च पक्षिमेति ष्ठगम वा ग्रन्थात्॥ तानीति काद
शीषष्ठीतृतीयपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति नारदीयात्॥ कृष्णप
क्षे लैंगमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कर्हिचिदित्यापस्तंबोक्तेः॥ न
रसिंहस्तु चतुर्दशी वीरे परपक्षो क्रमात्॥ स्कांदे॥ विप्राणि वेदाङ्गरणो नरो नीरेशामचर्येत्॥ मन्त्रा
वां नैव गच्छन्ति नरा ईरं पांच मनौ नित्यं॥ चैत्रशुक्ले चतुर्दश्यां केतारकं उदके पानमुक्तं नमैव॥ चै

कृष्णचतुर्दश्यां शुभ्रयामस्तं व्याप्य च ॥ केदारोदकपानेन पृथोक्फलमाप्नुयमवेदिति । चैत्रशुक्लचतुर्दशी
रात्रिव्यापिनी ग्राह्येति केचित् ॥ मघोनावणमासस्य शुक्लपक्षान्तु चतुर्दशी ॥ सा रात्रिव्यापिनी ग्रा
ह्या परापूर्वाह्णगामिनीति भविष्योत्तरात् ॥ निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ॥ अ
तस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेदिति ॥ श्रवणे वैशाख्या ॥ [illegible] चैत्रनाशस्तु ॥ ज्येष्ठे पौर्णमासीषु
शीशुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति ॥ नारदेन ॥ शुक्ला चतुर्दशी परविद्धा
ग्राह्या ॥ कृष्णपक्षे षष्ठी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कस्यचिदिति परा
शरेन च ॥ कृष्णाष्टम्यां परा ह्यपि [illegible] पूर्वविद्धैव ॥ चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या यु
ता विभो ॥ मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराह्णिकी ॥ दर्शविद्धा न कर्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति
स्कान्दोक्तेः ॥ माघे फाल्गुनमासस्येति भविष्योत्तरपुराणे पूर्वाह्णगामिनी त्वेव विधीयते ॥ नरात्रि
व्यापिनी ग्राह्येत्यपि ॥ उभयविधौ वाक्यमेव प्रसंगात् ॥ किन्तु स्कान्दवाक्ये मासं पूर्वविद्धैव म

नृसिंहः ॥ इयं प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारे निशार्चने ॥ अथ बलारीन्द्रसिंहस्य
प्रतिपत्समये छिन्नाद्यत्निस्वात्यां दाता । अभिजर्ष्वं स्वाती ॥ दिनद्वये प्रदोषव्याप्ता वा व्याप्ता पूर्वैव देशासमथा
स्यो व परा ॥ अनन्तेन समाप्तकानसो पौष्या चतुर्दशी ॥ धनापत्ये विष्णुपैलन तस्मान्तां परिवर्ज्य वे क्षिति
नैवं च निषिपानू ॥ वैष्णवे ज्ञेदेशा योगे आधिक्यमली । अनैनो भारे यव न्याय्य कं कार्यो रवंडे ॥ श
चक्रु चतुर्दश्यां समपानिक्षे त्रयास्विनः ॥ लत्रयानां मूर्धर्वलिमहोत्सवफुरः सुराः ॥ लक्ष्मागारणां मूर्सा
चतुर्दश्यां शुद्धोषिताः ॥ मास्तु वं ति पुरंदरानं य त्रकूना दिनेष्वलाः ॥ ब्रह्मांडोदरमध्ये तु यानि तीर्था
नि सर्वलः ॥ तानि वैशाखमासादां आगत्योक्ति दर्शने दलि ॥ मासश्चक्ष चतुर्दश्या मनं तव्रतं ॥
लक्ष्मोदयव्यापिनी ग्राह्या ॥ तथा मात्रपदस्यांते चतुर्दश्यां द्विजोत्तम ॥ पौर्णमास्यां समायोगे
व्रतं चानंतकं चरेदिति ॥ गोविंदार्णवे मविष्योक्तेः ॥ मुहूर्तमपि चेन्मासे पौर्णमास्यां चतुर्दशी ॥
संपूर्णा तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमव्ययमिति स्कांदात् ॥ च ॥ मुहूर्तमपीति त्रिमुहूर्त

णोदयव्यस्यहोदं ग्रेनापः ॥ कार्त्तिस्कंदे ॥ कार्त्तिकस्य चतुर्दश्यां विघ्नेशं योऽभि ऽर्चयेन्न ॥ तस्यातो वांछितां फलं वांछितस्य
पुत्रदाता भविष्यति ॥ मार्गशीर्षे चतुर्दश्यां पिशाचमोचनं कार्यं तत्रैव ॥ मार्गशीर्षस्य चतुर्दश्यां कपर्दीश्वरसं
निधौ ॥ स्नात्वाऽन्यत्रापि मरणात्पैशाचमवाप्नुयुः ॥ इमां कां च कलशीं यात्रां ये कुर्वन्ति मानवाः ॥ तीर्थ
प्रतिग्रहात्पापान्निर्मुक्ता दिव्यं लिनेन रक्षति ॥ अथ शिवरात्रिः स्कांदे ॥ माघस्य कृष्णपक्षे या ति
थिर्भूतैव चतुर्दशी ॥ शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनीति ॥ तच्च शिवरात्रिव्रतं नित्यं का

म्यं च ॥ यत्रान्यदकरणे नास्ति शिवरात्रिः परात्परं ॥ न पूजयति भक्त्येदं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरं ॥ जन्मान्तर
सहस्रेषु भ्रमते नात्र संशय इति तत्रैवाकरणे निन्दाश्रुतेर्नित्यत्वं ॥ शिवं च पूजयित्वा यो जाग
र्ति च चतुर्दशीं ॥ मातुः पयोधररसं न पिवेत्स कदाचन ॥ सममसमस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषि
तः ॥ गणत्वमक्षयं दिव्यं अक्षय्यं शिवशासने ॥ सर्वान्स्तु कामसद्भोगान्स मोक्षं योऽनजा

पतत्यति ॥ तत्रैव फलश्रुतेः काम्यं ॥ शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनं ॥ आचंडालमनुष्या

णां भुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति ॥ ईशानसंहितोक्तेः ॥ तथा ॥ उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिंगस्यापि प्रपूजया ॥ अक्षयांल्लभते भोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयादिति ॥ जागरस्त्वे
ऽनेकैः उपवासजागरणपूजाप्रधानानीति ॥ चतुःसंख्याप्रसंगे ॥ सपंचालिंगमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः । अमा
न्नमाप्नोति व्याधो निषादो गणतां गतस्तितु उपवासजागरणयोः फलस्तुत्या प्राधान्यं । तदर्थं यादगतसे
नेतयोः प्राधान्यं विहितमिति ॥ तत्र चतुर्दशी निशीथव्यापिनी ग्राह्या ॥ माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो मह
निशि ॥ शिवलिंगतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिरितीशा
नसंहितोक्तेः । नारदीयसंहितायामपि ॥ अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी ॥ शिवरात्रिव्रतं तत
त्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ स्कान्देऽपि ॥ महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ॥ न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कृत ॥७२॥
घ्नानां निधिं शिवरात्रिदिवसोपवासजिंदिनेता च ॥ स्कन्देऽपि ॥ सर्वेषामत्र यो दृश्यो मृतत्वापत्या मह
निशा ॥ शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति । ईशानसंहितायामपि माघफाल्गुनयोर्मध्ये यस्यां तु लभ्यते

स्याधोनिहितं प्रसव्यसंयज्ञोपवीतं उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते त्रिषु। सव्ये प्राचीनावीती निवीती कं
ठसज्जने निवीतमनुस्मरणात्। पित्र्ये साधारणं च प्राचीनावीतित्वं कार्यं प्राचीनावीतिनाऽसव्यमगप
सव्यमतं छिन्ना। पित्र्यमानिधनात्कार्ये विधिवद्दर्भपाणिनेति सन्त्के त्वा आनिधनादस्मात्तैः
दक्षिणस्कंधे परिधानस्य कक्ष्याधोनिहितं प्रसव्यसंप्राचीनावीतं। दर्भपाणिनेति। पित्र्ये दर्भपा
तिः नायोगव्यारस्यार्थं। ननु दैवस्यानुषेभ्योऽनित्वस्यार्थं। दर्भपाणिः प्राङ्मुदेशं प्रोक्ष्य सर्वं कुर्यादिति
विष्णुनालस्यस्वार्थलोकेः। यद्यपि पितृकर्म [illegible] सेवोक्तं तथापि देवपितृसाधारणं पाकप्रोक्षणा
पिकार्ये। विप्रनिषिद्धं प्रधानाप्रधानधर्मसमवाये प्रधानधर्मस्य बलीयस्त्वात्। तत्र सांगं विकिरद
नं सांगं पिंडदानं चाचमनं वर्ज्यं पित्र्ये। अपसव्येन दर्भपिंडादेपास्त्रयस्तु बेदिति कात्यायनोक्तेः।
ण वं सु प्रोक्षितमस्त्विति। प्राङ्मुदेशप्रोक्षणं कर्मैकसंबंधात्। दानं सांगं स्वधावाचनं पात्रस्या
र्वतं स्वस्तिवाचनं च तं मुलं पात्रोत्तानीकरणं चाऽपसव्येन ततः पुनः पिंड्यापार्श्वे समाहितः। प्रक्षिप्य प्रला

र्भेण विज्ञापितो न चेत्तेषां स्वत्वं तस्य कृति प्रतिवचनात्[illegible]स्य। ननु आशीर्ग्रहणान्नेतरत्संप्रदानार्थे
कल्पितदेशोऽर्थः। पितृभ्योऽङ्गुष्ठेन निर्वपामि पितामहेभ्योऽङ्गुष्ठेन निर्वपामि स्वादिमन्त्रेण निर्वप-
णं च पित्र्यमपि साधारणमेव। उत्तरत्र चेद्देविकापं पृथक्पाकाभावात्। यस्तु पित्र्यं निर्वपेत्ता-
कं चेद्देवार्थमेव चेति पृथक्पाकः स्यात् चेन्न तापत्याल्लगीत चेद्देवार्थस्य संस्कृते। एवं प्राक्छ-
ईद्रव्याणां प्राक्छदेशो ग्रहणाहरणं। आहरेदपसव्येन स्वं दक्षिणतः स्त्रैरिति मत्स्यपुराणात्। एवं
द्रव्यप्रोक्षणमपि। एवं अधिकारसंपादनं। ननु अपारीः स्वस्तिवाचनमिति विधानाद्यज्ञो-
पवीतं स्यात्। अस्याशीरूपत्वादिति चेन्न। आशीर्हि अभ्यर्थना। न चेदमाशीः। किन्तु कर्मस्व-
रूपसंपत्त्यर्थं वाच्यमानं [illegible]। एवमेव पैतृकाभ्यर्चने पिण्डदाने प्राक्छानां संपूर्णतार्थमं
पिण्डप्रात्मनोऽघसंकल्पः स्वस्तिवाचनं अधिद्रव्यं वचनं च नारीरित्यत्रापि अपसव्यमेव। ७२
एवं गोमयगोमूत्रोपलेपनादेस्तु कपरिश्रमणं कुशाग्रयवतिलानां विकिरणादयः प्राक्छसंस्कारा

नं च । दैवपित्र्यभेदेन सव्यापसव्यविभागेन । अतिथेस्तु निमंत्रणादि एतद्देतेसर्वं यज्ञोपवीतेन । अग्नौकरणे

त्तु । अनुज्ञा अभ्यर्थनात्प्रभृति क्रातीयान्तं प्राचीनावीती । आ...यनान्तेतु अनुज्ञा अभ्यर्थनात्प्रभृति

मधुनः पदार्थप्रभृति वा । अथवा सर्वं श्राद्धेवादितः प्राचीनावीती यज्ञोपवीती वा । अनुज्ञा अभ्यर्थनात्प्रभृति

पर्युक्षणान्तं यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना कार्यमिति तस्मान्नुसारिणः । कुशेषु प्रतिपत्तिः प्राची

नावीतिने वा । कुशाग्नौ परिशेषं तु पितृपात्रे ... नेत्र । पिंडे ... वापसव्येन परिवेषणं साचेदितिशेषः । कोक्तः

अत्रापसव्येनेत्यस्य नं परिवेषणेन सव्यं यः । अपसव्येन ... प्राप्ते ... भ्यः प्रवृत्ति । विष्णुमस्येति

पितरः ... वर्णौ ... इति ... श्रवणात् ॥ ३ ॥ पिंडेस्तु गोत्र ... इति प्रतिपत्तिस्तु पि

...वत्संवे ... दिति ... । ... प्रति ... नः पितृयाज्ञसा

नस्य ... पिन ... प्राचीनावीतेस्यात् । अग्नौकरणं ... सागरे । पव

पिपित्र्य ... तथापि विहितमेव पित्र्यं स्यात् । एवं पितृकर्मेति कर्मशब्देनापि किंच प्रा

र्थं निमंत्रणीयस्यानोपसर्पणं च। नोक्तः प्रामस्येव प्रसादार्थं अनुवादत्वात् एवं मनो वा कापरस्य स्वार्थं
रथ देवतासंकीर्तनप्राणायामादि आर्द्रं स्नानेंगत्वात्। एवं निरामिषं सकृदुभसर्वजन्मेग हे निमंत्र
यीत पर्वे पुरूपगम्यद्विजोत्तमानिति पर्वे पुनर्निमंत्रणांगं भोजनं रागतः प्राप्तेरभिप्रेयता। न
चेन प्राप्तिनो निरामिषत्वादि नियमो विधेय इति तस्य पित्र्यांगत्वान्नैविशिष्टभोजने प्राचीना
वीतं तु र्ण हरमितिवाच्यं। भोजनं हि पुरुषार्थं निरामिषत्वादि नियमः प्राप्तियनिमंत्रणार्थत्वा
त्कर्मार्थः कर्मार्थाः पुरुषार्थं च। यदि तत्कर्मार्थं प्रयुक्तं प्राचीनावीतं किं तु पुरुषार्थं प्रयुक्तं
यज्ञोपवीतमेवास्ति च। भोजने धर्मीत्वात्प्राप्तिर्नो नियमस्तु धर्मः। धर्मधर्मीणो धर्मो वलीयानि
ति भोजनाप्राप्तं यज्ञोपवीतं युक्तं। सोत्तरच्छदमन्नैव यज्ञोपवीतिना भुंजीतेत्यापस्तंबोक्ते भोजने
~~प्राचीनावीतं~~ प्रधाने नियमात्प्राप्तं प्राचीनावीतं तु निमंत्रणांगत्वात् प्रधाने प्रधानाप्रधा
नयोर्विरोधे प्रधानेन प्राबल्यात् प्राचीनावीतं बाधितं। किंच पित्र्यत्वेन प्राचीनावीतप्राप्तौ तु

तापसत्वः पारिवुः पितृपर्वं निमंत्रयेदिति संकल्पप्रभृति निमंत्रणे पुनर्विधानात्॥ तत्त्पर्वं तु सेनि रामिष
भोजनादेः प्राचीनावीतं परिसंख्यापयति॥ एवं ब्रह्मचर्यादिनियमपालने। यद्यपि तत्प्र[illegible]ब्रूयर्थत्वेन वि
हितत्वात् पित्र्यमिवमावास्यते तथापि यज्ञोपवीतधर्मके देवमानुषानेककार्यसंकीर्णत्वात् यत्पसा
स्यात्सधर्मत्वादिति न्यायेन लौकिकत्वं॥ एवं श्राद्धमस्य पतेपनपाकमस्य पतेपनप्रोक्षणोदकस्य को
पने पने तिलस्य र्षयागक्षिरणवस्त्रावंधनामासनीयायासनभोजनादिसेचननक्षाद्धनतंडुलाधि
वयणश्रपणावस्त्रावणोद्धरणादि निः देवपित्र्यसाधारणान्यपि तेषां पल्लवादिभिः स्तुकरत
यावत्स्मानक्कर्तृकत्वाभावात्॥ एवं श्राद्धमणानरवरोमकर्तृकं तथा वनेकाष्ठादिनेत्नामलकादिस्ना
नार्थद्रव्यप्रापणानि देवपित्र्यशब्दन्यत्वात्॥ एवं नित्यकर्मांगस्नानयोः स्तेत्रेणान्तु द्यामेस्नाने। वि
तद्भूपोयंश्रो यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरन्यतरस्मिन्नहे योऽआगंतुकस्य प्राचीनावीतस्यैवहे यत्वो ७५
चित्यात्॥ तैर्नेककर्मांगस्नानं नित्यविद्धतिः॥ तथा वक्कर्मांगस्नाने औपदेशिके नापरस्व वेला

८

तिदेशिकं यज्ञोपवीतं वा प्रेता एवं च पृथगनुष्ठीयमाने कर्मांगस्नाने सुतरामपसव्यं स्यात् । तस्मात् ।
पतः पित्र्यमानिधनादिति वा प्रेतसामान्यतोऽपसव्यं विधीयते । प्रेतस्नानमपि पित्र्यं प्रेतक्रियायापि
त्वमेव शावितत्वात् । तत स्नानापसव्ये सिद्धे स्मरणोक्तं यथा ह कृ पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपेक्षा तामि
कृत्वा तीर्थमवतीर्य स्नानं तिमस्यो मस्येति बोधायनेन प्रेतस्नानेऽपसव्यं तद्दिन ह पार्वण श्राद्ध
दिकर्मांगस्नानेऽपसव्यं यदि च दर्शश्राद्धं प्रेत समानं तं च तन्मुक्तमिति न प्रेतस्नाने प्रत्नेत इति
मन्यते तत्र प्राचीनावीतं पितॄणामिति वैदिकलिंगदर्शनात् सामान्यतः पित्र्यमात्रे प्राचीनावीत
प्राप्तिरस्त्येव । एवं पित्र्यकर्मार्थस्नानांगाचमनमपि । यज्ञोपवीती स्नानादि स्नाति कर्तव्यता
के स्नाने यज्ञोपवीतविधानात् । एवं श्राद्धं स्मृत्या ब्राह्मणपादशौचार्चनविकिरपिंडदान श्राद्धं
तेषु कर्मांगमाचमनमपि । अत एव यज्ञोपवीतं प्रकृत्य गोभिलः । यज्ञोपवीती सामन्ति वंधनादि प्रा
ती प्रक्षालनं यथा तत्र दद्यात् स्नानं तर्पणं अपआचामेदिति । तत्र गोभिलसामान्यवचनं तु

त्वं प्राचीनावीतिना कार्यमिति विशेषेण वाधेतेति चेन्न। पित्र्यमिति लिङ्गेन कृत्स्नाहि पितृसंबं
धितया विहितं कर्माभिधीयते। न च किंचित्साक्षात्पितृसंबंधितया विहितं पित्र्यं विप्रार्घ्य
दानादि। किंचित्तु पित्र्यकर्माङ्गत्वात् पित्र्यं पाकप्रोक्षणादि। तत्राचमने साक्षात्पितृसंबंधः
किंतु प्रकरणादङ्गत्वेनाङ्गत्वानुसंधानात्सिद्ध इति तत्र प्राचीनावीतशास्त्रं विलंबेनैव प्रतीतिप्र
रोपवीतशास्त्रमेव प्रवर्तते। पश्चात्प्रवृत्तात्प्राचीनावीतशास्त्रेणाचमनातिरिक्तवि
षये सावकाशेन बाधायोगाच्च। दक्षिणामुखत्वं तु कार्यं। आचमनाधिकारे प्रथमं प्राङ्मु
खास्थितः पादौ प्रक्षाल्येत्युक्तेः। उदङ्मुखस्तु देवे स्यात्पित्र्ये दक्षिणामुख इति दक्षोक्तेः।
यत्तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तमाचमनं तत्कर्माङ्गं। तन्मूलस्यापि कर्मवैगुण्यहेत्वशुचित्व
निवृत्तिद्वारा षाड्गुण्यापादकत्वादशुचित्वनाशनद्वारा कर्माङ्गत्वमङ्गीकार्यं। तथा चोक्तं। वेदं कृत्वा ७६
पदं वेदिमध्ये साचमति क्षुते। वेदिमेवाक्रामेदिति सव्यं कृत्वा शक्यते न देति चेन्न। शुचि

शिष्टिरवद्दस्युक्तेः। विशेषेणेति। प्राचीनावीतेनेत्यर्थः। पुरुषार्थस्योपवीतस्य कर्मार्थत्वं विशिरवद्
सनेनन वोध्यते। नान्नतं वदेदिति पुरुषार्थानिषेधे दर्शपूर्णमासप्रकरणे पुनर्नान्नतं वदेदिति
अनृतवदनवर्जनवत्। प्राचीनावीतेन कर्मार्थेन कर्मार्थं पुरुषार्थं चोपवीतं बाध्यते इति भा
वः। न चैवं जीवत्पितृकस्यासावश्यकेपि त्र्येपि यज्ञोपवीतापत्तिः। नञ्कृ वीतापसव्यं चेन्नञ्कृ वीता
पितृतुं इनमिति वद्धुगार्ग्येण निषेधादिति वाच्यं। तस्य दर्शापसव्यनिषेधात्। अपसव्यं द्विजाग्र्या
णां पित्र्ये पूर्वं त्रिकीर्तितः। आ प्रकोष्ठात्तु कर्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोरिति वाक्येन प्रकोष्ठादु
परितन्निषेधपर्यवसानात्। मातेत्यत्र तत्रोऊनरीयापसव्यमाह शंखः। अपसव्येवासोपवीते
रूवेति। कचित्प्राचीनावीतापवा दमाह स्मृत्यन्तरे कैति। स्मृत्यन्तरपः श्रुंडानेत्र पित्र्यस्मृत्यन्तरपः प
प्रदक्षिणं शिवा आपो नः पान्तिः। स्वस्तिवाचनं विप्रेभ्यो दक्षिणादानं षट्सव्यानि प्रचक्षते
इति मरीच्युक्तेः। अप्रदक्षिणं विसर्जनानन्तरं बहिर्निर्गमन मंडलेो परिस्मिन्नानां प्राण्याणां

नन्तु नापकनिदेशाः। तथा स्वतिकन्मात्रेणोहे सिद्धे मंत्रोहेनेत्यस्यावैयर्थ्यादिति चेत्सं। अस्तु वमा
नामहानाम -पष्ठ्यां तंत्रेकावे -ष्ठदेविकस्मितिपितृपार्वणादि देशेन मातामहपार्वणे धर्मप्राप्तोऽ
प्यर्थं प्रयुक्तेत्यान्मैत्राणामूहः। तस्यान्यायप्राप्तत्वेऽप्युत्पादयति यथा न्यायसिद्धादिना। यत्र एतद्बुः
पितरो वा सोऽसौ मदंतपितरो यथाभागमित्यादौ सर्वेति प्रेतेपितृत्वमापन्ने सपिंडीकरणादनु
न तः प्रयमनिवैप्रेतः पितृसामान्यसम्मतोऽप्रति दर्शनात्। कश्यपः पितृभ्यस्त्वदनु श्राद्धदानं सुपक्ष
मेऽत्र पितृपात्रे तु प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति मातामहपितामहादि साधारण्येन प्रयोगात् मन्मंत्रे
तु सपिंडीकरणांतं श्राद्धं जन्मपितृत्वेन मातामहसाधारणार्थं तथा समवेतार्थत्वादित्यर्थः। सं
रुद्रं पंतान्मिति जनकतोपाधिना स्वर्दपितृत्वं प्रयुक्तः। पितामहस्य तु वृत्तः स्यादित्यादिवत्र।
न न्यायप्राप्तस्तु सपिंडनांतं श्राद्धं जन्मपितृ... नेनोपाधिना प्रयुक्त इत्यत आह सर्वे
ति। रुद्रं पंतां पितामहाः रुद्रं पंतां प्रपितामहा इति पितामहप्रपितामहशब्दयोरूपात्तत्ते न

७६

पितृशाद्वोऽननुकपरत्वे। अन्यथा तन्मंत्रछंदार्थस्यादिसर्थः। एवं च शुंधंतां मातामहा इत्यादि शुंधं
तां मातामहा इत्यादिरूहः। पैत्रो च पितृभ्यः स्वधायीभ्यतो पितामहेभ्यः स्वधायीभ्यतां प्रपितामहेभ्यः स्वधायी
भ्यतामिति इत्यं पत्न्ये मंत्रास्तेषामनुष्ठानार्थाऽपि देशो हि। तत्र प्रकृतो एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यास
मवेतार्थत्वाद्विकृतौ वैकवचनस्याप्रवृत्तेः प्रसंग इत्याह व द्वितीया। पाशानिति। प्रकृतौर्थसमवेतार्थकव
हुवचनस्य विकृतौ विकृतस्यैव प्रयोग इति पाशाधिकरणसिद्धांत इति भावः। अग्ना इत्येतिपिह
रहविषेऽनवेआ यंतु नः पितर इत्यादि ऊहितस्मादिति। प्रयाति वा एतदबोधकं पदे नहूली इत्यादि।
पादि च अग्नौ कस्यैव यथान्यायमित्युक्तत्वादेव ऊहस्य वारणं तत्र पितृनिषेधोपि द्रष्टव्य इति स
र्थः। न च वचिअन्त्येन वाऽनन्तपरो पितृपितृशब्दः बहुवचनेन पितृपितृस्वसृत्वं एव तासां प्राणस्य

कुटुम्बधारी त्येनैव लिंगसमवायात् प्राणस्य पदः प्राणस्य प्राणस्येस्मृत्वाये। तादृशस्य चाविकृ
तो मातामहादिशब्देः समर्थत्वात्प्रवृत्तिवदेव मातामहमातुः पितामहमातुः प्रपितामहेषु मा

छन्दवचनस्य सामर्थ्येनार्थव्याख्यानेन तर्पणपात्रे तिलोदकदानं तेन तत्र प्रसिद्धे प्रयोगे न प्रकृतात्समर्थेनार्थलो
लोपि एतच्च पितरो वास इति जलं पञ्चस्थ कपयस्मिति ब्रह्मपुराणोक्तपक्षे एतच्च इति मन्त्रे इत्याद्युक्तः।
विशेषोऽस्तु धनं पितर इत्यादौ स्तु धनं पितुः पितर इत्यादिको मन्त्रकल्पस्तु तलपाण्योर्व्याख्याने प्रमा
णाभावमाकोच्चारणार्थं तर्पयामीति। भोजनस्त्रीणां शूद्रपुत्रस्य चैकोद्दिष्टमसंस्त्रकं स्त्रीणामसमंत्र
कं श्राद्धं न याज्ञवल्क्यस्य चैत्यादि श्रा ... समार्थं चादिसमर्थः। ये चेति। या अतोऽस्य येति नोक्तः। ये च तेऽस्य
ब्वेति पुंलिंगशेषात् ... पशोः ... पितृपाथाः पिन्नाथाः पित्र्याणिनः। पिंडदः समस्तानामिति लेपभाजस्य
स्त्रीपुंससाधारण्यात् दासीदाससरूपार्थं वित्तेन वाद ... नामिति नियमः। केन चित्कारणेन न स्वेन्ना ला
नभोजयेदित्यर्थः। स्वागतेनेति। स्वागतमिति ... प्रश्नस्थाय ... पाद्यमाचमनीयं च संपन्नं
व यथाक्रममिति यमः। ... स्वागतमित्युक्ताऽध्यक्तो ... पूर्वे तिरस्थार्थं पाद्यप्रक्षालनार्थमाच
मनीयं चोदकं क्रमेण प्रयच्छेदित्यर्थः। सेमाविति। ... उपले ... गोमयेन कार्यः। मव

स्त्र्षभानपि अभीषेणां अत्रैवऊरत्वा प्रियाद्धि गौत्तमः । दोहस्त्र्घभाभीषेणानिरत्ता माति । आहु

कर्नास्मीति । दुभोहलो सभो कृत्वा ऊरुभ्यामं नरस्थितौ । सव्ययतस्योपविष्टान्सर्वान्पृष्ठेद्दिजोत्तमानितिवा अवेत्याह्न

करिष्येइति पृष्ठो विशुत्ताद्धिकोत्याकेर्तीतिनतुद्दं किंचुलं च । मनइति प्रष्टेभिरस्यादनं । ननो पहताइति तिलविरणानंतरं

देवताभ्यइति जपेइत्येकंमतं जपानंतरं तिलविकरणमित्यपरं । आदिमध्येति । आ देवसानेभ्याहुस्यति मा धवपाठः ॥

आसनेष्विति ॥ दर्भासनदानं च विप्रहस्ते जलदानेन रमाह । योगीश्वरः । पाणिप्रक्षालनं दत्वा विष्टरार्थं कुशानपि प्रदद्यासने   द

दर्भालुपाणौ कर्पा च न देवानां सव्यवान्दक्षनिपितृणां च तिलैः सह । नन्तः सधर्मकं द्वितीयनिमंत्रणमाह । दर्भान्विति ·

रनश्च पुनरयोदत्ता । ततः पुनरपो दत्त्वा निमंत्रये । इतिसंग्रहोक्तेः । निरंगुष्ठं गृहीत्वा च । निरंगुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्देवान्स

माहूयेदितिपुराणात् । समाहूतनिमंत्रणं क्षणो व्यापारांतररहिता स्थितिः । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषो क्षणः स्वयोऽस्ति

पइत्यमरः । न आसनं च । विप्रहस्ते वेणीति लसुत्पसुदेवताभेदात्पात्रभेदेन आसनभेदात् । देवपितुस्त्वार्द्ध बाधे ।

दैवलये भेदएव । अतएवविश्वान्देवान्यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकं । पूरयेत्पात्रयुग्मं तु पवित्रस्यर्द्धनितक्षे च तिवच्च

वंशसंतिदेशात् तेषामपि संस्कारयोग्यात्वमित्यर्थः। ऊहेन। पितृभ्यः स्वाहा नमस्सीति ऊहेन। स्वधां हस्ता दिना।
तदुत्तरतः समाहृतस्योपरीति। आज्यनानीति। नानि चमसेऽज्यनार्थोदकाभिलसर्वाण्यधारणसम
र्थानि। सहतानीति विशेषस्मरणात्। नापसानीति। यथोपपन्नैः कार्याणि सन्नयानि नतुक्रिय
दिति च। भांस्यपात्रेति। पंचाशाश्वपलं [illegible] भांस्यं वर्जमित्यन्ये। संयुक्तौ परीति। पादप्रक्षालने
त्यादि। अग्न्यभावे उभयविधाग्न्यभावे। तथा च त्रिविधानग्निकस्य प्रवासादि [illegible] सर्वाधानिनश्च
विप्रमाणादित्यर्थः। अप्विति। तीर्थमाभूदस्मिन्नन्ये स्युः। आहि। नाग्निपदस्य नार्धाधानिपरत
मित्यत्र सामान्तरमाहात्प्रेति। प्रपन्नेन आहृत्येण तथा अर्धाधानेस्मान्तोग्ने सत्यान्नदक्षिणाग्नि
त्रैलक्ष्यामावः॥ पूर्ववान्यां वा चेत् आहिताग्निरिति। अन्यो कृदित्यस्मात् दायवत् वेदन्ते पन्न प्रकृते।
ऊरुणि सम्प [illegible] ता नैऋताग्नोपितृयज्ञवादित्सति देशसामान्ये वचनं कर्मस्मातेस्मिनुपदेश
सामान्यवचनानुरोधेन दक्षिणाग्निवदिति रिक्तमानूलपदार्थमित्यर्थः। अतोर्धाधानेन गत्वा

सत्येत नैव होमः। तदभावे तु दक्षिणाग्नौ। एवं चाहिताग्निपदं सर्वाधानपरं। अनाहिताग्निपदं स्मार्ताग्नि
परं अर्धाधानपुपलक्षकं। प्रकारोपालनस्मृत्या पक्षः। औपासनो गच्छेदग्निः एवं चाग्न्यर्थं लौकिकेवापीत्य
स्यापपत्तेः। अग्न्यर्थं औपासनाग्निकार्यसिद्ध्यर्थं। तत्र कार्ये निरग्निकस्य सर्वाधानीनश्च तदर्थं ला
भात् लौकिकोवाहृतेः यदाह त्रिविक्रमः। हस्तेऽग्नौ करणं कुर्याद् अग्नौ वा साग्निको द्विज इति पराशरोक्तेरि
ति होमार्थं मिस्रनेणप्राग्निकार्ये दक्षिणाग्निविधानात्। गत्वा सर्वेलाभे कार्ये स्थले तत्रैव सद्य करतलपाफ
लतः सर्वाधानेन तदसत्त्वे दक्षिणाग्निरिति भावः। प्रवासादौ दक्षिणाग्न्यसंनिधाने लौकिकं इति पाणिहो
मैन्या...वत्तपो। अत एव कर्मसिद्धय इति दक्षिणाग्न्यादिलौकिकाग्निविना पाणिहोमेनाग्नौकरण =
सिद्धिः। तस्यापीति। अर्धाधानीनोपीत्यर्थः। तस्याप्याहिताग्नित्वादर्शपागार्थं वितन्वत दक्षिणाग्नि
सम्भावात्। फलं चमसेनैव सोमस्य द्वारे रिवचक्रशानोगत्याग्निसम्भवेपि दक्षिणाग्निनात छाध
स्ये वो चित्सात्। अग्न्यर्थं लौकिकेनापीति दक्षिणाग्निकार्ये लौकिकास्य विधानाद्दक्षिणाग्न्यभा

वेगत्याग्निप्राप्तेश्च । एतच्च मतेऽनाहिताग्निराहिताग्निमात्रेऽनाहिताग्निः स्याल्लौकिकाग्निः । अत्र लौकिके
शब्देन नासंस्कृतोऽग्निरुच्यते । न चैतद्यदग्निर्वा तेषां लौकिकेऽग्नौ विधीयते इति तन्निषेधाय इत्युत आ
हलौकिक इति । न च श्राद्धस्य गार्ह्यत्वाल्लौकिके कर्मस्मार्तेन विवाहाग्न्यादिस्तदुपदेशो न पितृयज्ञवदिष्यतेऽतिदे
शाभावात्तत्र पित्र्यदक्षिणाग्नौ औपासने एव वाऽर्धाधानिनो होम इति वाच्यं । उपदेशस्यौपासनहोमा
दिषु सावकाशत्वात् विशेषाभावेनातिदेशबाधस्यान्याय्यत्वाच्च । वाचनिकातिदेशस्योपदेश
त्वेनालाभाच्च । नापि कर्मस्मार्तं विवाहाग्न्यादिस्तस्य बाधायाहिताग्निश्चेति वाच्यं सर्वाधानेन
गत्स्यौपासनत्वे दक्षिणाग्निविधानपरमिति वाच्यं । विशेषविषयेऽपवादविषये चोत्सर्गशास्त्रस्याप्र
वृत्तेः । एवं प्रवर्तते पितृहोमादिश्रमते श्राद्धस्यागारादिरूपपक्षकं संप्रदायं दर्शयति । आधानवेलायामौ
निरति । कर्मस्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहीतिन च न विरोधात् । तथा च सर्वाधानिनः पाणि
होमः स्यादित्याशयः । नन्वाहवनीये श्रुत्वौषधीकार्धाधानिनो होमार्थं तेन विहारः स्यादत

८१

आहिताग्नेरेवेति। तथा चाहिताग्निसामान्यस्य विहृतदक्षिणाग्निः सभ्यावादेवदर्शे श्राद्धेऽर्धाधाग्नि-
नोपि स्मार्तेनाधितानत्रैव होमः। नत्वस्यौकरणेन दक्षिणाग्नेः अपर्वाविहारस्योपलेर्लुहस्माद्येवयेव त
दुपपत्तेरिति आह्निकादिप्रतदर्शे वे न होमः अर्धाधानिनस्तु गत्येस्मार्तोऽग्निर्वादिति परे तु हेमाद्रिणा
लौकिकगत्यन्तरतयोपव्याख्यानं तत्स्मृत्युक्तेः। नपैतृयज्ञियं इति निषेधस्य पितृयज्ञांगहोमपरत्वात्। न
चानन्वगतस्य वैयर्थ्यं। अग्निप्रतिनिध्यसामान्यस्य न्यायप्राप्तत्वादिति वाच्यं। तस्य नादर्शानुवादत्वात्। वा
कुत्ररायणादिप्राप्तत्वन्निषेधकत्वासंभवाद्वेति। एतेनासत्याहिताग्निसामान्यस्य पितृयज्ञवत्
श्राद्धे पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येति वचनात्। अर्धाधानिन इति। आवसथ्याधानस्येति वर्त्तते। होमशब्दः होमा
र्थमित्यत्र होमशब्दः। श्राद्धे इति। एतावता स्मार्तोऽग्निरौपासनाग्निरावसथिकः। अनग्निरिति। अन
ग्नित्वं त्रेधा। भार्यापरिग्रहाभावात्। नष्टोत्तरकालिकाग्न्यसत्त्वात्। स्त्रीकृतोद्वेगात्। हरसंनि
धाने। स्वेधायेति। संधानं चायाजे साग्निनोऽस्फुटं। अत्र सर्वाधानीनो दर्शश्राद्धे अग्नौकरणे

मार्कंडेयोक्तदक्षिणाग्निर्दुर्वारः। औपासनाग्न्यभावेन निरग्नित्वाभावेन चाग्निकरणद्वयाप्राप्तेरि
त्यस्य रसस्तु नास्त्याचितः। लौकिकाग्न्यादिति। आदिनाऽप्स्वादिपरिग्रहः। तैत्तिरीयादीनां पा
णिहोमाभावादाह। आन्वष्टक्ये चेति। हेमंतशिशिरयोः कृष्णनवम्यामान्वष्टक्यं तदष्टमी पू
र्वदिने पूर्वेद्युः। मासि मासि मासि कृष्णपक्षे यस्यांकस्यांचित्तिथौ आन्वष्टक्यविधाने नौक्तो पा
र्वणदर्शकाम्येष्वादिकामसनाद्योक्तमितिकादिषु। अभ्युदयेषु जातकर्मणि। अष्टम्यां हेमंतशिशि
रकृष्णाष्टम्यां। एकोद्दिष्टं पाककरोतीति। एकोद्दिष्टमितिसूत्रे। अपात्तः पार्वणश्राद्धकाम्ये आभ्यु
दयिके एकोद्दिष्टे चेति सूत्रे समानविधानतया पार्वणधर्मप्राप्तेर्दुर्वारत्वात्। तथा आन्वष्टक्या
दौ पक्षांतकर्माभावेन विकल्पदक्षिणाग्न्यसत्वेपि आहिताग्निभिः प्रयोगपारिजातमते सर्वा
धाने औपासनाग्न्यसत्वेपि तत्सहोमः कार्यः। अनेनैवाभिप्रायेण सर्वश्राद्धेषु दक्षिणाग्नौ विह- ८८
रणं कार्यमिति तु मदनरत्ने। गृह्याग्नौ वार्षिकश्राद्धे मलमासे दर्शश्राद्धे इति। अत्रेति। अन्ये नास्येति

यद्व्यतिषं[illegible]गो। तिद्वितीयेन तन्त्रं गं स्यान्नेत्यंगमतो नाति दिश्यते इत्यर्थः। कुरणत्वादिति। सकृत्पिंडार्थमि
त्येतस्य आकृष्णात्केसाहित्येन पिंडनिर्माणार्थं इत्यर्थः। तथा चोद्धरणकरणत्वं स्थालीपाकस्य भव
ति। उपपदविभक्तिमपेक्ष्य कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात्। नित्यवदिति। अनित्यत्वं गणो हि कदाचि
त्स्थालीपाकानुद्धरणेपि पिंडप्रसंगः। स स्थालीपाकः। काम्यादिष्वितिसूत्रे सूत्रकाम्यादीनां पृथग्विधाने
न सार्वत्रिकत्वाभावादिति भावः। अग्न्याधेयेष्वेवंकारेण पाणिव्यवच्छेदः। वार्त्तिकादाविति वर्त्तते।
वत्तिरूर्ध्वमेतेन त्वतिषंगाभावात्साम्नायेवेति [illegible] जायैव तत्स्मृतेरिति। [illegible] अनयोर्मतयोः किं सम
ञ्जसमिति सन्नाहृतवस्तुतस्तु [illegible] स्त्विति। सहशाखयेति। यथा सूत्रे चावकेन प्रशस्तं प्रहरतीति सूत्रे सू
त्रा [illegible] के प्रतिपादितानां प्रहरणे देवतात्वं स्वीकार्यं नान्यथा। तत्रे सूत्रे [illegible] स्यकरणत्वानुपप
त्तेः। [illegible] देवतासंबंधाच्च प्रहरतीनामयागत्वमप्युपलक्षणीयः। तद्भावे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्य
त्रापि प्रस्तरशाखयाः प्रयागसाधनतया प्रस्तरस्तुत्यमत्वादिति पौर्णमास्यां यागांगतया शाखासं

पाधेतिप्राप्तेस्तत्कवा[...]कवाक्ये एवमहरतिपाजोपिलक्षणःतशाखावाक्ये। आर्थिकयःशाखायाःप्रहरणेस्तु
स्वार्थएवप्रस्तरवत्कर्मत्वेसहासनेनान्वयसंभवात्। तथा[...]चानेगतान्नपौर्णमास्यांतत्संपादनमि
तिराद्धांतः। एवंपात्नीवतेआग्रयणेहोममंत्रःस्रूयते। अग्नाइपत्नीवा[...]ःसजूर्देवेनत्वष्ट्रासोमंपिबस्वा
हेति। अत्रत्वष्ट्रासहपानंगम्यते। सजूःशब्दस्यसहार्थत्वात्। नचसजूःशब्दःप्रीतिसेवनयोरितिधातुवशात्त्व
ष्ट्रासमानप्रीतिरेवप्रसेनव्यानेनसाहिसप्रीतिवाच्यं। एवमपित्वष्ट्रासहपानंविनासमानप्रीतेर
प्रीतेरसिद्धेः। सहपानंचेत्तन्नोपपद्यतेयदित्वष्ट्रानपिबेत्। नचादेवतायाःपानंसंभवतीतितत्त्वष्ट्र
पिउपलक्षणीयइतिहोमांगमितिप्राप्तेराद्धनस्तावदस्मैरेवपानंगम्यतेत्वष्टुस्तुसहभावमात्रंसच
तस्यपानेछुपपद्यतेसहैवदशभिःपुत्रैर्भारंवहतिगर्दभीतादोभारमन्तुहहस्तिदःपुत्रैःसह[...]मा
त्रैस्यापिदर्शनात्। तस्मात्त्व[...]ष्टुर्नदेवतात्वमितिसिद्धांतः। तथाचयथाशाखापानपागसाध
नत्वंत्वष्टुर्नोपलक्षणत्वंतथास्याःगीपाकस्यनपिंडदानसाधनत्वमितिनांगत्वंइसर्वः। अतः

काम्यादिसूत्रदर्शनपेक्षणात्पिंडदानं भवत्येवेति भावः। तुष्णीं तु ऊर्जमन्त्रपाठेनाहृतत्वेनेति। गांधिलांगस्येव सा
ध्यमिति भावः। व्यतिषंगाभावेपीति। आहूपितृयज्ञयोर्म्पहकालत्वेऽस्यादिः। आन्वष्टक्यादिचतुष्टये
सर्वाधानिनो दक्षिणाग्निविहारस्याधाधानिन औपासनाग्निमत औपासनाग्नेस्तसत्वादिस
र्पः। आपस्तम्बापनस्य छिद्रविधाहिताग्नेर्निरग्नेश्च दर्शोऽग्नौकरणहोमेऽधिकरणं भिवेचितं। इदं नी
तस्य गत्याग्नेस्तद्दानाहिताग्नेरितिरस्याप्यौपाकस्यानेंगलक्ष्यवस्था पुनः फलमाह वार्षिकादावि
ति। अत्र पाणिहोम इति भावः। फलांकमिति। अनाग्निश्चैदाऽपंगृह्यतेति शौनकोक्तेस्ताद्दशा
भासंभवे फलमेवेतिरूमसर्वसाररत्नं। आपदस्य लक्षणान्तरमाह। अन्यथाऽनग्नौ क
रिष्यन्नादरपप्रपञ्चेदन्नं फलसत्तुलं छन्दस्यं संपन्नस्यालौकिकाग्नौ पितृयज्ञवदितियोगीश्वरादि
विरोधात्। फलपदेन रागादिनिरासः। स उक्तयाव्यंजनन्यासारवर्तितेन तु यथाविधीतिमदालि
साबाधेयव्यंजनानि पदं फलेतरार्थकं व्यतीति। उक्तसेहलेःरिभाष्याणां तं पितृयज्ञे व्रतोआम

पापयौनाघाघ्राद्नां तं पार्वणे कृत्वा पिण्डपितृयज्ञस्या॰ गीपाकाद्युद्धरणं॰ नाभादित्तिभावः। क्रियत्वाभि
स्योदिपथासंख्यौ। ननु अवदायैस्यैव संस्पृक्ष्य ननु संपादितिअलभा हेतुपस्तरणादीति। संपन्नपदेन
पूर्वोत्तरयोरुपस्तरणाभिघारयो॰ नोभादिस्यर्थः अवदानसंपन्नाम् उपस्तरणं द्विरवदानं मभिघार
णं चेति वृत्तिः। द्विरवदानं चतुरवत्तिनः पंचावत्तिनस्तु त्रिरवदानं द्रष्टव्यं। न च वक्तव्यो हविरभिघारणं
कुलस्य पक्षे। नन्वसाहितं चतुरवदानमुक्तं। पक्षे वदानधर्माद्तिस्रत्र कार्यो भवेदिति वाच्यं। नात्र हवींषि
प्रत्यभिघारयतीति निषेधाद्धविरभिघारणस्यावदानधर्मत्वं लग्नं त्वात्म। अनन्तरं पञ्च किं चि
दिकुलस्यावदाने॰ ओपेयाद्दर्शात्प्राप्यस्थितं हविरभिघारणानोपेताद्दर्शात्प्राप्यस्थितं न कार्यं। किं तु अ
स्याऽप्ययोर्मध्ये न हविर्निर्वपनानन्तरं प्राप्यास्मिकं हविरभिघारणं॰ ओपेयाद्दर्शात् दर्शमेव द्विलीपा
दि हविरभिघारणं॰ ओपेयास्पष्टं चेदं प्राक्तिकं ग्रन्थे तु। एवं च स्विष्टकृद्विमानान्तरं नेमं हविषा होमां
तराभावात् कृतित्वावदानार्हतासंपादकं हविरभिघारणं नेष्टकं ह्युपयोगात्। तथा चनात्र

९०

हवैः प्रत्यभिघारतीति निषेधो नित्यानुवादः। एवं चाग्नौकरणादौ तृतीयं हविरभिघारणं न कार्यं।
किंच यत्र यत्रावदानमस्ति तत्रैव धर्मोऽनुष्ठेय इति वचनात्। नात्र हविषि निषेधो जागरूकैरस्माद
र्थः। स्विष्टकृदवदाने धर्मो हविरभिघारणादिति नावदान~~तन्त्रैव~~धर्मो धर्मस्तु तद्धुवि
रति चेन्न। अरशुत्वाव तिलेभ्यस्य सामान्यतोऽवदानधर्मस्यानिरुक्तेः। अत्र स्विष्टकृती तिव्या
ख्यातं च प्रकृताभिप्राये। चरमावनेजसर्थात्। अग्नौकरणादौ चरमावनेजस्य विशिष्टकृतोऽस्याग
त्रे हविषो नाभिघारणं प्रयोजनाभावादित्यर्थः। अग्नाविति। बहुच परिशिष्टे तन्न [illegible] निर्विशेषितः
यो नाविषिञ्जुहोत्यग्नौ व्यंगारिणि च मानवं सदा ग्निर्रासयावी च दरिद्रश्चापि जायते। तस्मात्से
मिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन। आरोग्यमभिरूपतां चाग्नौ। श्रियं चानन्तं लभते फीत येति। स्वसमिंधने चोक्तं।
ज्वुह्न स्वस्तु ते चेव पाणिरस्वस्तुवादिभिः। नकुर्यादग्निधमनं कुर्यात् व्यजनादिना। मुखेनाग्नि
धमनं चाकलिवर्ज्यं। अत्र प्राच्यहेमाद्रिस्मार्त्तसामिंधनस्त सामिरस्त्रवर्ण्यो नेऽध्येविवेको ऽवष्टः प्राञ्च

सागरेश्वर्द्दिर्लोपथा। पं॰नाशा फल्गुश्रु॰न्प॰जोपप्लक्षा वल्पविकंकतां ड्डुंवरस्तथाविन्य स्योंदनंयज्ञिया

घपा॥ स्वरजोदेवता॥ स्व॰मसार स्मशब्दिरस्तथा॥ समिद्यैंध्मस्तास्रुवेलेव क्षाविरो वलाः॥ स्मा॰पां केठ

क्लिन ध्यैव यज्ञिया पवेव त्रे वन॥ स्वरलो देवताक वसार व स्वदिरस्त थ्मा समिद्यैं ध्मस्तास्रुवे

एजिता समिद्यैं ले पित्रणांवचनं यथा॥ सामिध्निरस्वा॰ पलि॰ गमिस्तुरुया पोरु॥ गशानं। फले

पा॰ कैर्म पास्त स्पाल॰मे तिगदिनः शास्त्र॥ अस्त पं सर्वकामी यम॰यमेप फले हिनम्॥ रुद्रे भ्मास॰

मोनकमालः कपिन्धी नी॰ अशा॰म॰नी। विग्रिवि॰ वस्त पाठंकः ल्लंड कामालभो लथा॥ लि

लकंः को विदर स्पपले माडे विगाहिताः॥ लिवासा स्पापि भी दा नांगहि॥ गस्त्र रपशि पाः॥

गं॰भो स्ववोधि॰ गायेचव॰ जी मि॰स्वसमेलनः॥ राक्ष्मि॰जोमिवासा॥ स्वद्ध र्जये ला॰ वृद्धिजो नमः॥ अस्पा

स्ववेविधा न्स्स र्वान्वर्जयेद्वै अयाज्ञिया मिति॥ पं॰नाशः मिरउकः फल्गुः का क्राउं वदि॰का॥ न्यग्रो

धो वटः॥ अश्वत्थः पिप्पलः॥ विकंकतः स्रुववृक्षः॥ उड्डुंवरः अंतःफलः॥ वि॰वो मालूरः॥ चंदनं

मलपजं। यज्ञियाः काश्मर्यादयः। सरलः पीतद्रुः। सालो शालः। खदिरो बालपत्रः। कंटकिन इंगुदीमस्ल
यः। हिंतालकः शेलुः नलमालः। करंजः कपित्थो दधित्थः। नीपः कदंबः शाल्मलिः स्थिरायुः शिरिवि
ल्वः पूतिकरंजः टंको हिमारकः लिकुचः स्फूर्जकः आम्रातकः कपीतनः नि[illegible]रोध्रः कोविदारकः
कंचनारः। अयज्ञियाः पिचुमंदादयः। अयं हि तोमसिलिप्तवीकसन्तु शालं वेंलाऽलिप्रणीतं यज्ञोप
वीती परिस्तरणं त्वेपर्युक्षणमाचीनावीतीत्युपसी सव्याधि असाधायमेक्षणं स्रुवेणोपस्तीर्यवत्वदन्ते
द्विधा विभज्योत्तरभागमभ्यादंस्कृ षष्ठपर्वमात्रं मेक्षणेनावदायपूर्वभागादवदायपंचावत्तीनुत्त
नीयं द्विःहविरभ्यञ्जनेचावपार्वस्तोमायेसाङ्गुलिमग्निं दक्षिणभागेपराचीनपाणिं कुर्यात् पूर्वं
तुदक्षिणभागस्यचरोरवदायच्छिन्नीयामाङ्गुलिं तु कुर्यात्। नात्रे हविःप्रसेभिचारणं। ततो यज्ञो
पवीती मेक्षणस्तु प्रहरेदिति। पैलकधर्मेण तु कर्त्तां प्रयोगाः। रत्नाइति। अदृष्टार्थत्वादित्यर्थः।
एतद्विरोधादिति। अधिकरणस्य समीपविरोधादित्यर्थः। सतिसप्तम्या ऊर्जाकारस्य विभक्तिलेन

दुर्बलत्वादितिभावः॥ एतच्चापार्वणाग्नौ करणं प्राचीनावीती वाक्कुर्यादित्यत्र प्रकृतिभूतस्य पैतृयज्ञि
कहोमस्य पैतृकस्य दैविकत्वाभावात् पैतृकत्वेनोभयधर्मकत्वात्। तथा चोक्तं पितृयज्ञे स्वाहाका
रेणाग्निं पूर्वमिति। तत्र प्रस्तुतो पैतृकधर्मेणानुवृत्तौ प्रयोगस्तु काश्चिद्दैविकधर्मेणानुवृत्तौ। न
माहस्वाहाकारेणेति। उपवीतिनेति। सव्यं चीनपाणितलप्राङ्मुखत्वयोरुपलक्षणं दक्षिणामु
खेन चेति पराचीनपाणित्वोपलक्षकं। बहुधानामेवादौ विकल्पः कार्यो यच्छ योगयोस्त्वेकैक
धर्मनियमः स्वाहाकारो दानो चित्वादिना। द्वितीयमते पाणिहोमे नुज्ञाविरहादग्न्यनुज्ञापा
सितिपदं पत्रपिंडपितृयज्ञकल्पः प्राप्तौ तिलमाग्निप्राप्तेः सत्वान्नपाणिहोमे मन्त्रनुज्ञायत्र
तु कार्यादौ न तत्कल्पः। तत्राग्निप्राप्त्यभावात् नाञ्जसा स्योपाशायेन पाचच्छे पिंडेष्विति। तेने
तिभाष्यकारमतं द्वितीयकारमते। क्वाद्विवशाद् स्यसपिंडनार्थत्वादित्युक्तं। पाणिर्दक्षिणः॥ ९२
सव्यस्याशिष्टगार्हितत्वात्। एवमिति। ज्ञातामहादि विप्रकृद स्यापाधिकरणकारक

सोऽत्राऽसावेषामिति आविर्भागस्य संज्ञां लरस्य च संज्ञा वारणाया उपविष्टेऽतु विशेष[illegible]पि स्यात्वं
निसंज्ञिलएवमुक्तलात् यथाऽग्ने यत्याग्नौ प्रस्तुपतिष्ठते सत्र ऽपो लिष्टो मे प्रकृता आग्ने यस्य च ॥ अ
ग्न आयाहि वीतये इत्यादयः [illegible] अन्या उपदाहरणं यथा । तत्र याज्ञा चेनाग्ने यी स्याहोति मामे ॥ गा च वा
त्र प्रकृतेव सा स्यान्वेतिनिवृत्तान पदेति अग्नौ करणात संतु कुर्यादासेति पन्सान सितिपूर्वी ॥ अ
लक्षणादाविति । अपवृत्ते च कृशास्त्रं मेऽनुग्ने का सा पनो भवीत्र । रजते च स्तु वर्णे च निसंवसति
पावकः इति शब्दो क्रुशास्त्र मा पपिद्रष्टं । दर्भ वद्व स्या द्विशिष्टा गांकुशास्त्रं वेलद चारो पिदेव
शिप्रेतिनिर्दिष्टे लमनुपदं स्फुटं । तथी चेद्मलमाह । तदभार्यपरमिति । प्रथमं वेति । प्रथमे णाविय
म्येल कारणादिति क्रमः स्यादितिसत्रे । यथा कपिंजला नालभेतेत्यादौ प्रथमो पस्थितं त्रित्वमेव
नियम्यते । यावत्कपिंजलानां त्रैमास्वं संभवे न कामिछिन्नां तेः स्वीकर्तव्यत्वात् प्रथमवकृताति के
मेकारणाभावात् । यथा श्रातमणान्नभो जयेदित्यादौ विप्रत्रयभोऽजनेनशास्त्रार्थसिद्धुवप्य

स्तावपावमायांजविंदतीतिवचनात्। अन्यत्रतुपाणिरपीत्यर्थः। अतएवआपिकारिदैवपित्र्यपाणिहोमे
प्राचीनावीतेस्वाहास्वाहाकारेणपाणौहोमेप्रतीतेति। नतुअपत्नीकत्वेविधुरत्वमितिनेत्यस्पष्टः
अतः पित्र्यपक्षेस्वाहाकारेणवाग्निंपूर्वमितिपक्षेवैदिकधर्मेणतुकृताक्रमः प्राकेनयापैत्र्यधर्मे
णा। तदनुसारेणचदर्शश्राद्धेचपिण्डपक्षेयोऽग्निएवअनग्निकोयदानिमुः प्राङ्मुखीनपार्वणे।
अग्नौकरणंतत्रहोमोदैवकरेसवैदिकस्वपवतेउपवीतस्वाहाकारादिदैविकधर्मेणतु
कृतासिदमितिहेमाद्रिः। एवमनग्निकत्वेयत्रोऽन्यत्रविधुरस्यपाणिकेवलादिनदत्तंते। एवंचसर्व
त्रस्वधाकारादिपित्र्यधर्मेणापित्र्यविप्रकरेस्वाहाकारादिदैवधर्मेणदैवविप्रकरेहोमः
नतुपित्र्यधर्मेणाग्नौपूर्वादितिसिद्धंदैवविप्रकरे। अन्यधर्मिणोऽन्यधर्मासंभवादित्य
स्वरसंस्वचयन्नेवाहपर्द्धेति। सैदनेतिपार्वणानरसाकृष्णपार्थः। हेमाद्रिस्त्वेवं। तुरप्प
र्वे। नम्रेवेति। सालासहवैश्वदेविकाविप्रमेदेनप्रथमकरेइत्यर्थः। वैश्वदेवेयदेकेसिद्ध्नि

त्रिमन्त्रितं । इत्तिरूप्सलस्माह प्रोक्षणेनेति । नानुशेति च । अनुज्ञावचनं प्रत्यनुज्ञावचनं वचनस्तत्र इति व
न्तिवद्रुक्तेः । प्रोक्षणेन होमपक्षेतत्प्रहरणं अर्थात् प्राप्ते करणतत्पक्षेतु प्रोक्षणमेवेति विशेषः । अत्र
पाणिहोमे इप्सप्रोक्षणं विप्रा अनुज्ञाप्य संनि । पित्रादि विप्रपाणिं परिसमुह्य पर्युक्ष्य वामेनोप
स्तीर्य दक्षिणेन आवदायज्जुहुयादिति समस्तार्थसारः । अनुज्ञाप्येति । विप्रानुनुज्ञाप्य प्राप्तं गोविरोधवि
रहात् । अग्निमहोदक्षणा भावाच्च । प्रोक्षणं वोपादेयं अवदान कृप कार्यसत्वात् । कार्यं प्रतिनिध्य
भावाच्च । परिसमूहनपर्युक्षणानुमन्त्रणः पास्तु निरसन लक्षण दृष्ट कार्यं तो पेन नियमादृष्ट
मात्रस्य प्रयोजकत्वात् । परिस्तरणं कार्य मेव । अदृष्टमात्रो पयिकत्वात् । इध्मानुत्पत्तौ अस्य
भावेन संसिद्धनार्थस्य नैस्पाप्यभावात् । अनुज्ञाभिधेयः स्वरसंदर्शयन्नेवाह पाणिहोमेर
१५ ति । आज्यमाज्यकलमज्जदर्व्यादि पात्रे स्थापयितव्यम् । पात्रसूत्रुकरेधारयितुमशक्यत्वेना
ग्नौ करणमितिक्रमाधिकरणा कारकपाणिंदेशं तु तस्मा शेषं पूर्ववत् । अग्न्यधिकरणहोमवत्

~~[struck out]~~ःआघारादिरित्यर्थः। भक्षितेऽभिघारिते। एतच्चानेनान्नमुपसिञ्चेणां। अग्निसाध्यादीति। तदुक्तं

अस्याभावे तु विप्रस्य प्राणाग्नेरुपपादयेत्। यो स्याग्निः स हि सोऽविप्रोऽस्य दर्शिभिरुच्यते इति। एवं सत्यस्य

न्नं पाणिगतलेदत्तमितिनिषेधविषयमाह पूर्वे[illegible]तीति। कुलशेषं पितृभ्यः दत्तमिति सपिण्डने दत्तमिति

चोदितस्यैव दत्तमित्यनेनग्रहणं। इदं तु स्तुहोति चोदितमितिना तन्निषेधः प्रवर्तते इत्यर्थः। न चैव

न्ति कुलां दोसचोदितेदत्तमिति क्वथमिति वा प्यं। तन्मते दत्तमित्यस्याविधितः पाणौ निहितमित्यर्थक

त्वात्। तस्मान्निति। अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत्। इति पूर्वार्धे। अग्नौ आस्याकृति

त्रयं नतोकुलशिष्टात्प्यामिघारितान्नभक्षणमित्यर्थः। हारं त्वा यमानां तु अग्नये कव्यवाहना

य स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा यमायांगिरस्वते स्वाहेति वैदिकधर्मेण। तत्तु हुतां आकुलपः ए

वमन्ये[illegible]षा सपिस्वस्यास्य तानुसारेण हूयं त्रये यं वा नो प्यं। एतत्रोकुलशेषान्नस्य पित्र्यपात्रे

। एतं वैश्वदेवपात्रे वर्जनं च। काक्षोक्त सर्पमिराक्षरोतिति तत्रैवोक्तं। इदं तु पलक्षणं। तुपवीतादि

तेव्यासः।वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुंभीतिंदुकपर्णयोः। कोविदारेकरंजेषु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत्। करेकपर्ण
र्के चैव आयसे ताम्रभाजने। वटार्काश्वत्थपर्णेषु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत्। अचेतां सन्नये पर्णपृष्ठे च कां
र्यास्ये तांतये तथा। नाश्नीयान्न पिबेच्चैव न करेण तपांगना इति स्मृतिसंग्रहे। वामहस्तविमुक्तेन तु पा
त्रे हस्ते तथैव च। तथा दक्षे पर्णपृष्ठे भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् दिवादि। जमदग्निः। भुक्त्वा पीत्वा तु यः कश्चि
द्रिक्तपात्रं समुत्सृजेत्। स नरः क्षुत्पिपासार्तो भवेज्जन्मनि जन्मनि। मनुः। पिबतो यत्पतेत्तोयं भा
जने मुखनिःसृतं। अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुंक्ते तु किल्बिषं। क्षीरं भुक्त्वा पिबेत्तत्के प्राज्ञेपोऽशान
त्पुरीषं मः। षष्टिवर्षसहस्राणि कुंभीपाकेषु पच्यते। आत्रेयः। पञ्च पाणितले भुंक्ते पञ्च फूत्कारसंयु
तं। अंगुलीभिर्दूरे परस्तु गोमांसासनवत्स्मृतं। यमः। वामभागे करं न्यस्य कृष्टिभक्ष्यस्तु यो द्विजः।
हस्तले वदले चैव मिराश्याः पितरो गताः। मार्कंडेयः। सर्वेंद्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः।
तासीतः उक्रुसपाणिं विहस्यन्न सक्तो भोविस्मयं न्वितः। आदुकाले च यो भुंक्ते न तत्प्रीणाति वै

तिमपक्षवर्ज्जनं:।मैत्रायणीयेत्रयाणांयथोक्तपरिमाणा।भिन्नमुक्तंपितामहस्यनाम्नास्यवी
यांसंप्रपितामहस्यनाम्नास्यवि[illegible]स्यमिति।आवाहनादिपिंडदानांतंकर्मोक्ताहयाज्ञवल्क्यः
मातामहानामप्येवंद्याद्यावमनेतरः।एवमित्युक्तवक्ष्यमाणपदार्थातिदेशः।पितृमाता
महयोर्वर्णयोस्त्वेकप्रयोगविधिर्यथाशिष्टहास्तैःक्रियमाणयोः।पितृपःप्रसारस्यैनुन्यहाययद
र्थानामेवानुसमयेनकांडमोः।आगितिनामान्यविद्धांस्तातंपितामहप्रपितामहेति।याव
देवेति।यथाक्रममिति।यथाक्रममित्युक्तमातामहादिनाम्नः।मंत्रपाठः।एकवासेनकार्यइत्य
र्थः।पितृपदइति।पिंडान्पश्चिमेनतत्पत्नीनांकिंचिद्दत्वापोतिशांदद्यादनसन्नान्।पूर्वमा
नेपितृवर्गार्थंसंकल्पनंपश्चान्मातामहवर्गार्थमितिआपस्तंबेनस्यान्।अन्नीपिंडाद्दहप
श्चिमास्तुइतिमाण्यार्थसंग्रहात्।।तत्त्वान्येनसंन्यंते।प्राग्रुपक्रमेअप्रदक्षिणापचारःस्या १०४
त्।।तथाचपितृणामप्रदक्षिणोपचारइतिपरिभाषाविरोधः।।तस्मात्प्रैयापनेनप्रासणो

पवेशाने पश्चिमोपक्रमलम्बुक्रमिलितिपिंडपंक्ति नामपिपाश्चिमोपक्रमलंपुस्के। अ—ण्पुरपिविशे
षोऽध्यवसायप…ङ्क र इति न्यायात्। तस्मात् प्रधानहृपमपिमस्मगुपक्रमा मागगपवर्गा पि
ऽपभ्राम्भणसंस्थापिंडसंस्थाचेतिसमाने दक्षिणोत्तरदिगपवर्गा चपैव दृदेशिक्रद्विजसंस्थे
ति वौपायनस्मार्थः। धांखायनापस्तंबादिभिर्ध्यानि चैलनधारवीपवित्रयाणि। पत्नुप
र्वभागस्थदर्भेषु पितृपिंडान् विनिक्षिपेत्। पश्चात्स्तेषु दर्भेषु मातृपिंडान्विनिक्षिपेदि
ति लघुवसिष्ठवचनं पूर्वमिति। अन्येतुपिंडत्रयं मातृदक्षिणस्तु पचारइति स्वाद्युपक्रमंदक्षिणसंस्थं
नात्तुदक्षिणोपक्रमंतु लरसंस्थंमातामहानां मध्यमंचपत्नी पंचमध्यदेशाग्रदेशयो:। मातामह

दिग्रस्थलिए तेषामेवधामलइति काली यात्.। एवंचपितृमादीनांसंवोप्यलेस्वसंमुखलंलतोमा
तामहादीनां दक्षिणभागस्थिरस्थाना स्वसंमुखत्वं पित्रादिनामभागत्वंचापिवर्हति। स्वदक्षिण
भागस्थेवस्वसंमुखत्वंवामभागत्वंसंभवात्। नतुपिंडवापक्रमेवामभागत्वं। एतेषामेवं

मतद्वतिं वृक्ष्वचनविरोधात्। कर्त्तुरेकत्वादित्याहुः। एतेन पिंडस्य पश्चिमे भागे मातुः पिंडो यथाक्र
मं मातामहस्य ततः पूर्वे आत्मपत्न्याः स्तत्पुत्रे पितृमातृद्वयोर्मध्ये मातुलाः सहभार्यकाः पुंपिंड
त्वामतः स्त्रीणां शेषदक्षिणतो न्यसेदिति तद्भ्रममात्रं। निर्मूलत्वात्। स्त्रीविषये वृद्धयाज्ञव
ल्क्यः। जीवे भर्त्तरि वामांगे मृते भर्त्तरि दक्षिणे। पत्नीश्राद्धस्य देवानामोजे पत्नी तामनुदक्षिणे
रेत्। तत्परस्तं वादिपरं। तेषां पित्रादिपिंडपश्चिमएव पत्नीपिंडविधानात्। स्मृत्यंतरे।
वृद्धश्राद्धे तु नारीणां दक्षिणांगे सदा स्मृतेदिति। तत्र कर्त्ता प्राङ्मुखः क्रमेण प्रदक्षिणमिति
चानुक्रमेण मितिदिक्। षट्त्रिंशन्मते। सव्यं जान्तु निपात्यैव भूमौ पिंडान्समर्पयेत्ततः। निर्व
पेत् पितृतीर्थेन स्वधाकारमुदाहरन्। मरीचिः। पात्राणां दर्व्यंशपात्रेण पिंडदानं विधी
यते। राजतोदुंवराभ्यां वा हस्तेनैवाथवा पुनः। कुशत्वं रेतां स्त्रोतमत्स्य पाति संयोज
न। पिंडान्निदध्यात्सव्येन पाणिना दक्षिणपाणिमुपसंयोज्येति। अथ दिग्भेदे

१०५

तष्पमस्त्विति क्रोतेतिश्राह्मणहस्तेतु दक्षं दद्यात्। तेनाक्षय्यमितिश्रू पुरिस्तथा। अत्रेति। हिरण्यं विश्वे
भ्यो देवेभ्यः रजतं पितृभ्यः। अपसव्येन नाचीति पारस्करेके:। तथा पिपित्रु दैवपक्षदक्षिणादाने
पि। अपसव्यं कर्मस्त्वं दक्षिणादानवर्जितमिति। तत्र दक्षिणा वामपे तु आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रद
पादये दक्षिणामिति विज्ञो दैवपक्षदक्षिणादानपरं। सर्वत्राप्युद्देशले चतुर्थी दक्षिणादाने कर्मसमा
ह देवलः। दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् ख्यंतलोछयो:। वेदावेक्ष विप्रयोः दक्षिणा च विप्रगुणानु
सारेण विषमापि देया। एकपंक्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि। यत्पंभोज्यं समं देयं दक्षिणा
तेनु सारतस्त्रेकैः। अत्र श्राद्धकर्मणी सविवक्षितं तेनान्यत्रापि वैषम्यासिद्धिः। अत्र संख्याविशेषो
नास्ति। कृत्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेदिति याज्ञवल्क्यात्। स्वधावाचनोत्तरं याज्ञ
वल्क्यः। ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिंचेत् ततो जलं। विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेदिति। १०५
तां इत्यनेति तिलां मूलो। पक्षोपवीती स्वेन कारेण पितृभ्यो प्राचीनावीतवयवषट्कः। दक्षिणामितिवि

[illegible] भावत्वात्॥ युगादिष्विति। एतेन तीर्थे संवत्सरे प्रेते पित्र्यां गोमहालये। पिंडदानं प्रकुर्वीत
युगादिष्वरणी मघेति व्याख्यातं। युगादौ सत्स्वपि तीर्थादौ पिंडदानं कार्यमित्यर्थः। तिथिवारप्रयुक्तो
पर्वसस्य वक्ष्यमाणत्वात्। वृद्धिरिति। वृद्धिश्च विवाहादिवृद्धिर्भिन्ना। अग्निमवचनात्। तावत्पिंड
मिति वार्षिकादिषु मानादिति। एतच्च श्राद्धनिषेधार्थमिति वाजपेयी। विवाहेति। विवाहायनंतरं
तीर्थयात्रा तर्पणाद्यंगपिंडदानं च कार्यमिति वक्ष्यते। कृतोद्वाहोपीत्यपि नोपनयनादिग्रहः। पिंड
निषेधे स्वधावाचनं न कार्यं। पिंडनिर्वापरहितं। यत्तु श्राद्धं विधीयते। स्वधावाचनलोपोत्रेति
वचनात्। हविरिति। यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत् [illegible] देवं पंचशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र हविर्विशे
षणोभयत्वाविवक्षया एकैकहविर्नाशेपि तन्निमित्तं वादित्यर्थः। बलिमिति। निर्वपप्रतिपत्त्यापपर्यु
धाग्निसमं त्वत्र। लेपदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव चेति वचनात्। सत्रप्रायचेति। अग्नेनिरवन
नो न्याय्यदमधिकदोषार्थं। अनुपेते निक्षेपमाहृत्यास्मिति। शिष्यस्तु नोपानुपेतो वाध्योनादि[illegible]

२७

वांदेशान्यत्रार्थकामसंपदं नंदनेति। एवंजातीयाः पिंडदानकालविशेषनिषेधाः। अतीतन्यायप्रे
नेकस्य सकृन्महालयादिगोचरा इति कर्णेलरयं थेस्यष्टं। छिन्नजेति। खननिबोनि क्षिपेन्मात्रे
न्यथा स्पर्शसंभवात्। निषिद्धं स्पर्शनं मेषां। तस्मात् खननमुन्नमयिति प्रचेलोवचनात् रसावं
मार्जनेपि खननमेव। न्याय्यं इति। अग्निकरणात्पन्नादुहोतीति अग्नौकरणानंतरं वैश्वदेवइत्यर्थः
अंतेबलिः मूलबलिः स्यात्। अत्र यथाविकिरणः पश्चाद्भवेत्तत्परं तु पचेः पाकस्य पथक्रोइस्यन्वयः। स्र
चीकृतात् हन्नाद्येनप्रथमलआदौ तथा साग्निकेऽस्यार्थमाह [illegible] साग्नेरिति। पश्चालइति। एतत्सर्वा
र्थं एकादिन्नप्रसक्तानामन्वाधानादीनां क्रमाकांक्षायां तन्त्रं नैमित्यपक्षे नेतु क्रमप्रतिपादनेन कदाचिद्
पिंडपितृयज्ञस्य सपरस्तारीनदर्शार्यागपक्षेऽन्वाधानस्य चीलेरदिनेकर्तव्यत्वेपि नदोषः। साग्निकइति।
पक्षांतपिंड पिंडपितृयज्ञयोर्मध्यविधानादेव वैश्वदेवस्य। साग्निककर्तव्यत्वे सिद्धे साग्निकग्रहणं
स्वोपासनाग्निमतोनिवृत्त्यर्थं त्वादितिभावः। अत्र श्रौतस्मार्ताग्निमतोरुभयोरप्यविशेषेण वैश्व

स्मतएवोक्तः। येअग्निदग्धायेनग्निदग्धामौ वंतिविश्वपेदृशः॥ जातैतीहितेवलिंवीरश्राद्धकर्मणिसर्वदेति। तत्रैवनग्निकि
रानेतरं लभ्यते। न चेदं पक्षद्वयमविरोधात्साग्न्यनग्न्युभयपरमस्त्विति वाच्यं वैश्वदेवमप्रसैव श्राद्ध
[illegible] कुर्यादनग्निकः। लौकिकाग्नौ [illegible] ग्नौ तु लेशोषः पितॄणां नोपतिष्ठतेइति वासिष्ठेनाग्निनैकस्य श्राद्ध
स्यवैश्वदेवनिषेधात्तस्य श्राद्धमध्येवैश्वदेवासिद्धेः। आदौमध्येवावैश्वदेवपक्षेपृथक्पाकएव। पित्र
र्थंनिर्वपेत्पाकं मितितु वचनात्। गृह्याग्निशिरउदेवेभ्योपच्चयेश्वत्सवारिणे। पितृपाकोनदातव्योपावत्स्निं
शान्नानिर्वपेदितिस्मृत्यन्तरात्। सर्वेषांसमानां गिमतांतद्विहितानां चेतिनिवर्तते। नचाहितानामी। नो
तेषामादौ तदुक्तेः। श्राद्धमिति। इदंनिरग्निपरं। यथा श्राद्धं पितुः कृत्वा कर्तुमिच्छसनग्निमान्। वैश्व
देवं तदाकुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मणीतिवचनात्। एवं वैश्वदेवे साग्न्यनग्न्युभयोरपि अधिकारः॥ विधवा
वास्त्री बालयोस्तु लत्कारपितृत्वेमेवास्त्री बालस्वधाकारयेदितिस्मृत्यर्थसारात्। नस्त्रीशूद्रुपान्वाद्ध
पेनस्त्रापस्तंबनिषेधात्। बालंप्रकृत्यपतलौजमग्निहवनवलिहरणयोर्मिंहुंजादितिगौतमनिषेधाच्च।

भिन्नपाकेन स्नालङ्कवान्नमस्य बोऽपि लद्धिकारः। स्नालङ्केनापि लक्षार्थं पथरूपाक्रोमवेपादि लिशो
नकौतिः। धानमस्यानुपक्रम्यानेषां हेमक्रियाधर्मः। पंचपञ्चो विशेषतऽतिभारलात्। केचिन्मतमा
हएवमिति। आदावस्नोकरणानंतरं। अंते साद्धसमासनंतरे दर्शमहालयोर्मध्ये क्रोविरोत्तरं।
एकोद्दिष्टमहैकोद्दिष्टे अन्नशेषं श्राद्धेन धीमेवलाप्यानरूपथ्रूपाकेन वे-घदेवः एकोद्दिष्टेन्मे
रोषं तु श्राद्धेनेभ्यः समुत्सृष्टे दिति देवतोक्तेरिसर्पः। आदौ वद्धविविनितुलाद्दशाचारपरेमिश्र
हवोपदेवक्तितिति। अन्येषां कातीयानां। समाहिताक्रमतिधीन्द्रे मसादिमिरिसादिना स्वगो
नेऽनादिस्वहः। मस्पवर्गंदलोमुंके कलशीघं स्वगोत्रजैः। अगपासे साद्धस्नातकानां द्विजो विवर्तन
मासंर्वेदितिप्रचेलो नाप्याद्दीनि सर्वसाद्धमिति। साद्धं नापि लव्धशः स्यात् तिन्नो वलिरथापि
वैति कान्त्यापनेनापि लपथ्यो दिष्टश्राद्धकः। निसर्वसाद्धरूपः वलिहरणरूपश्चेति। तत्र नारायण
वलौ अस्य कौपि स्वलिहरणेमानिसर्वसाद्धक्रिविदुरितिपक्षांतरस्तुकं। तथा च वेघदेवहोम.

गाहिहरणान्नित्यश्राद्धं दिनकृपान्निसर्थः। नित्यश्राद्धमिति। न दाहमन्तुः। पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः स्व
स्तिमाहरन्। ऊर्ध्वं दहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा। तत्र च पंचमहायज्ञान्तर्गतं। एकमप्याशयेद्विप्रं पि
त्र्यज्ञार्थसिद्धये तु लिङ्गकालीयात्। एकस्याप्यविप्रस्य भोजनपर्याप्तान्नाभावे तु आपाद्यनः। अदत्तं नास्ति
येदन्नं भोक्ताभोऽप्यथापि वा। अमुद्धृत्य यथा शक्त्या किंचिदन्नं यथाविधिः। पितृभ्य इदमित्युक्त्वा
स्वधाकारमुदाहरेत्। इदं च ब्राह्मणाद्येयं ६३ उद्धृत्य वा यथाशक्ति किंचिदन्नं समाहितः। वेदतत्त्वार्थ
विदुषे द्विजायोपपादयेदिति कौर्मोक्तेः। अविकृतमन्तुपदमस्थो। इदं च षड्दैवत्यमित्याह। एकमपीति।
अपीति। षड्दैवत्यमुत्स्यः कः पः। तच्चास्वभोऽप्याले नैव कार्यं। सत्यात्रे वेदविदुषे दक्षिणापिंडवर्जितं।
नित्यश्राद्धं तनोदयाः भुंजे यः स्वयमेव हीतिश्रुतां ऽगारः। एतेन तैः गादेरप्यनुष्ठानं भवति। अथ नित्यश्रा
द्धप्रयोगः। देशकालौ संकीर्त्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां गोत्राणीनां सपत्नीकानां
अस्मन्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानां गोत्राणीनां सपत्नीकानां च नित्यश्राद्धं

ना। विप्राभावे एकस्यापि विप्रस्याभावे। दर्भबटुरिति। अत्रामेयाल्लक्षणस्येव कौशः कार्यो बटुः प्रिये।
एवमप्याचरेत् प्राङ्मुखं बटुं दैवसंस्कमाहितः। विप्रत्रितं वा रचयेत् पत्रस्तु पितृहोसमयाजायते प्रतिप्रभासरवं
जातः। बटुः तत्पुमन्त्रष्ठ्यं वा। तत्रगाथार्थे कोऽयमाह इति। तं वा लक्षणमर्थः पुमानिति कौशः। तं बटुं कुश
मयं विप्रस्तेन प्रकल्पयेत् प्राङ्मुखं कल्पयेत्। न तु विभक्तिं प्राङ्मुखं विप्रं दद्यात् सर्पः। आसनेषु प्राङ्मुखोपवे
शनो चितेषु प्रेष्ठो इति। प्राङ्मुखं कारयित्वा तस्य आरभ्य प्राङ्मुखं संपन्नमिति तो देवे दिवे प्रेतान्। कुरुक्षेत्रादारभ्य प्रस्तु
संपन्नमिति तो दिने अनुप्रैषं प्रस्तव पमे देवदेदिन पर्पः। एवं संकल्पितान्नप्रतिपत्तिमाह देवतः। पा
त्राभावे पत्रं कृत्वा पिलपत्रं विधिं नरः। मिदिश्यापत्रपल्लवस्तु कुर्यात् पत्रपात्रं तत्सोजनितः। पात्राभावे
क्षिपेद् गौणं गतेदपात्रं पात्रस्तु वा। नतु प्राप्तस्य। तो वास्ति पोत कस्यापि शोधनमिति। अशक्तौ पाक
भाण्डं संभवे। अनग्नौ अनग्निते भावप्रधानं निर्देशात्। अनग्नित्वं च न कापि चर्पः। सो क्षि
काग्न्यभावः। तस्यापारपदेन ग्रहणादेतद्धेतु पर्यान्। किन्तु प्रोत तस्मात् लौगन्याभावः। नग्रहपा

कार्यं रुद्राणां तु सदैवहीत्युक्ता जोवान्यां कौपोभावे विकारः स्यादिति प्राप्ते नोलराधिपाञ्चपत्नीनां सह
वा तेऽविदेशागमनादिभिः। सदा चैव तु रुद्राणां मासमासाद्धं विद्युर्द्धारयतिस्तु सेतुवान्यां वाग्नं यथाकृति
तन्मे। विदेशागमनादिभिः पाकाभावे तु स्वन्वयः। अपत्नीनामिति हेतुगर्भविशेषणात् पत्नीकृ
तस्य तु तत्कः पाकाभावोऽभिप्रेतः। आत्मनस्त्वित्यापदः प्रपंचः। एवं चैवं जातीयकेषु पाकस्थानेसंभ
वत्यरकमेव हि जानप्रति आमहेमस्याद्धुविधानं। संक्रमायाप्यभावयोस्तु तदसंभवात्स्वतंत्रं त
दिति। रुद्रस्य पाकसंभवेऽपि न पाकस्याद्धुः किं तु आमहेवा रुद्रः कार्यो स्यदैवहि। न पक्वं भोजयेदि
त्यादिस्मादिवचनैरिति। अत एवेति। अन्यथानिरग्नेरामादेः प्रतिपदोक्तत्वात् पाकः कथं सामुखा
न्यात् एतदिति। हेमाद्रिरत्नाकरादिसंमतामिमाद्येन। एकोद्दिष्टं इति। अभावे पाकं पात्राणां तद्रूहः
सम्बोधनमिति तुल्लराद्धे। एतत्सूचनं चमासादिकानां स्वकालाकरणनिमित्तोपवासरूपप्राय
श्चित्तविधायकं। पत्नीनिरग्नेरन्तकः पृतयो मासादिसंभवात्सांग्निरेवेतत्कृत्सं हे कोद्दिष्टमपीत्यादि
नामि

113

सांवत्सरिकं च पाके नैवेत्यर्थः। गयाश्राद्धमिति। सर्वगयाश्राद्धसंभवेल तीर्थश्राद्धमिति यावत्कथा:
चतुर्णमिति। चतुर्गुणादिभूरुषाहारापेक्षया। समसामर्थ्यमितिस्म सर्वसारमनुरुध्य वस्तुतस्तु
रदंपक्षोत्तरं विधत्ते। अन्यथा प्रोक्तचातुर्गुण्यादिपक्षाणां शास्त्रैव व्यवस्थापना तदनुवादे वै
यर्थप्रसंगात्। अन्नदानस्यासमर्थस्य स्वपद्विगुणधान्यदाने। प्रसमर्थस्येत्यर्थः। आशामितिल
नद्य न्यूनं नहि नैस्वगृहे पक्वामोक्तव्यमिति कर्मसु संसार्न्यत्रे। वर्तमानसामी। प्रस्यापिव्यःनेना
रः नतुकार्यालरेगिनियोक्तं। अनुपदं चैतत्स्फुटं। गृहे पाकादिति। यद्यपि आमश्राद्धेर
लेभा रत्नामित्युपक्रम्यापि गंस्ते नैवमिति वेदिस्पष्टं। तथापि आमान्नसाधनं लरविधि रवं।।
प्रधानमन्तारहृदपका वेदनाद्बहुलमन देक्ष दैत्यनेत्यर्थः। लक्षां च पक्षाणां यथा नामं एव
स्या।। निरग्नेहिति। उक्तमथापवत्स्या आग्निसंयुक्तं। उत्तम आग्निरथापि वा। आमश्राद्धं
तद्गुर्वद्धस्ते भरणं भवेदिति। आमश्राद्धं निपाणि तिलैः सह। अपेचानुवादः। अन्यभावे

114

विधानं च नक्तं वर्णाम्मस्तुतन्मतो रिस्याद्वोनिषेधाच्चाप्रत्येषाः ॥ एते च पर्युदस्तानिषेधा वाक्यानि सम्पदे स्वंते स्या
न्ति स्वसत्वपि अमावास्यादिसामान्यविधौ न श्राद्धं रात्र्यादेः किंतु आमश्राद्धादिभेदेन पूर्वाण्हादेर्वा आ
मश्राद्धं तु पूर्वाण्हे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः ॥ पार्वणं चापराण्हे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकं ॥ पूर्वाण्हे दैविकं श्राद्धम
पराण्हे तु पार्वणं ॥ एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्यादिवचनादिति चेत् प्रातः संध्यातस्स
मीपनिषेधस्तावत्प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्येतत्स्य श्राद्धपुत्रजन्मातिरिक्तविवाहादिनिमित्तकवृ
द्धिश्राद्धे प्रातः समीपे च प्रथमो मुहूर्तः सत्त्वाभिरोरितपदेनोच्यते स्वर्गोदयमुहूर्ते चेति शातातपो
क्तेः ॥ सायं संध्यासमीपस्यापराह्णादिनिषेधस्तु पार्वणे ॥ तस्यापराह्णकालत्वात् ॥ अपराण्हस्य द्वे
धा त्रैधा वा विभागे रात्रिपर्यंतत्वात्तथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाण्हा
दपराण्हो विशिष्यते इति गौतमस्मृतौ पैठीनसिवचनात् ॥ अपराण्हस्तावत् विरोधे [illegible] च्चतादृशस्या
पि तस्य पार्वणांगत्वमुक्तौ तेः ॥ चतुर्थप्रहरस्ताभ्यामह्नि द्विभाग समभागे सप्तमुहूर्तानां चतारतमेन व

र्थत्वं। अथवा चतुर्थ्यर्थग्रहणनिषेधोऽयं नालयस्तोसौ यानूपरः। नन्वेवं प्राप्तः सापमादिनिषेधविषयेऽलये
विरतानिनिषेधः केलिनेत्यत्र केनित्यग्रहणपुत्रजन्मादिनिमित्तके प्राप्नुतः। तथा चरात्रौ तथा
दृस्यविकृतः स्पा। राजुदर्शनस्वं कां लिविवाहस्य यवदृष्टिस्तस्मान्नदनादिकं कुर्वीत शिष्टाचारस्य प्रवृत्तेऽपि चेति
वानृपेभ्यादिपदेन प्राप्नोति तालेन रात्रौ प्राप्तप्रत्यवायः प्राप्तिस्तावे तस्य निषेधस्य परिशेषात् ताद्दृष्टे
त्वेन समानविषयत्वात्। विवाहे चदानस्येवान्यत्र न प्राप्नुतस्य। प्राप्तवृद्धिनिमित्तकं प्राप्नुतस्य प्राप्तेः
करणात्वत्ररात्रिविधानानुपपत्तेः। यदा रात्रौ विवाहे प्राप्तवृद्धिः प्राप्नुतं न कृतं न तदा रात्रौ [illegible] कार्यमिति
तुरनलेयातिरिक्तानुः। न दश्वाहः। एवमस्य विदशे प्राप्नुतं प्रसस्य रात्रौ प्राप्नुतं न कुर्वीतेति सामान्यनिषेधस्य
वाम्यपदेन प्राप्नुतं प्रवृत्तस्य नन्तकं प्राप्नुतं कुर्वीतेति निषेधस्य बाधनात्। ग्रहणादि प्राप्नुतविषयत्वासंभवा
त्। वस्तुतस्तु तीर्थे प्राप्नुतविषयेन्द्रं रात्रिनिषेधः। नन्वेसमहासरतो। मुख्यो वा यदि वा मुख्यो रात्रौ वह
निश्चेवरा। न कालनियमो यत्र गंगां प्राप्य सरिद्वरां। देवीपुराणे। काले वा यदि वा काले तीर्थे प्रा

११८

118

समाप्तेयदि रात्रिरस्तमियात्तदा प्रारब्धव्रतांतं नावयितव्यं समाप्तौ प्राप्तायां न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीतेति निषे
धः। संगच्छते। तन्न सामिकृते मेघस्यापयित्वा परेषुः शेषं समाप्यं। तदुक्तं रत्नमालेव च यत्नसमानेभोऽन्नं
न तु पर्वदिने इति प्रारब्धे चाभोजनमापरिसमापनात्क्षिप्तुतरगौतमस्मृत्या। वस्तुतस्तु अपरा
ह्णविधिर्नतन्त्रिवसमार्थः। मासिमास्यपरपक्षस्यापराण्हः श्रेयानिसापरस्तेवादेद्दर्शश्राद्धं तु य
स्मोक्तं पार्वणेनसके कीर्तितं। अपराह्णे पितॄणां तु तत्रैदानं प्रशस्यते इति शातातपादेः प्राशस्त्या
र्थता। २। एवं चापराण्हे पितृक्रियेसोदीनां प्राशस्त्यास्पदत्वं च नासमपि प्राशस्त्यपरत्वमेव एवं चाक्ये
केवाव्यपत्योश्चाचोदितैर्देवलं भानोपितृव्यं चास्तमिते रत्नाविस्रोदिः सायाह्नस्यपितृव्यकालतो
क्तिः सापराण्हे श्राद्धसंभवे सायाह्नेऽकर्तव्यतार्थं न तु संगवादन[illegible]विति। एवमेकोद्दिष्टादे
मध्याह्नादिविधयोपि प्राशस्त्यपरा एव। ३। अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पंच च सर्वदा। तत्राष्टमो
मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः। मध्याह्ने सर्वदा यस्मात्मंदीभवति भास्करः। तस्मादनंतफ

११९

तदस्तमारंभो विधिश्चेत्युक्तिमात्स्यादिवचनात्। तस्मात्कुतपापराण्हादीनां प्राशस्त्यमात्र परत्वे
नानियमितत्वात्सर्वश्राद्धं सर्ववेलानां प्रसक्तौ श्रुतकालएव रात्रिसंध्यादेर्निषेधः। तथा प्रातःकालेतु न
श्राद्धं प्रकुर्वीत पूर्वोक्तमः। नैमित्तिकेषु श्राद्धेषु न कालनियमस्तदुक्तं स्मृत्यादि प्रातःकालविहितत्वाद्धि
श्राद्धेतरस्मिन्नैमित्तिकसर्वश्राद्धं प्रातःकालस्य निषेधः। तथा च रात्रिसंध्यौह्यतदेतिक प्रातः
सायाह्नेतरत्र श्राद्धवर्जितमुहूर्तेनवकस्मनैमित्तिकश्राद्धकालः। तत्र कुतपादिमुहूर्तपंचकं पार्वणेअ
तिप्राशस्त्यं पूर्वं मुहूर्तादिसूक्तेः। एकोद्दिष्टे च मध्याह्ने प्रथमसंगोपवेहितापरो मुहूर्तो आरभ्य कुत
पे श्राद्धमित्याद्युक्तेः। संगवस्तु तत्र सविहितो न निषिद्धः इति बोध्यं। तदेवं निषेधमुखेन श्राद्धवेलाद
र्शिता सा रात्रिसंध्यादिभिन्नोऽहर्भागः विधिमुखेन तावत्। सा च पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमित्यादिना
बोध्या। तत्र पूर्वाह्णः संगवः। प्रातःकालनिषेधात्। अत एव च आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णत्यादि स एव वा
कालः तस्मात्तस्तता पूर्वं त्रिमुहूर्तो तु प्रातिविधिः। आमश्राद्धं तत्कुर्यात् द्विमुहूर्तापि वामवेदिति या

त्। एवं च धर्मप्रदीपे॥ न विकिरादिनिषेधः। तीर्थनिमित्तकामहे समभिप्रायः। प्रत्याब्दादिनिमित्तके तत्रैतस्य क
र्तुं शक्यत्वात्। विकिरो ब्राह्मणे नेति हेमाद्र्युक्तेः सत्यवचनात्। आमश्राद्धे तिरिक्तमोदनादिकं पिंडदानं च। एवं पिंडानुद्
धादिति पिंडदानमात्रं वचनात्। विकिरादौ तामसमेव। आमश्राद्धे पदः पिंडास्तथाग्नौ करणं च यत्र। न
र्पणं नश्रलेनैव पर्तिंचिक्प्राकृतिकं भवेदिति प्रचेतसा प्रतिपादितत्वात् पदेन विकिरादेरभिधानात्।
ष्टिरेवेति। पाकासंभवे हि आमश्राद्धं हितानां। तत्र पश्चात्पाकेन भोजनसंभवात्। इत्युक्तं। तस्य निसमासन
मापद्यते न वैयर्थ्यमिति भावः। एतन्मतं हेमाद्रिनामस्य पिपर्वाह्णे। आमश्राद्धं निर्धारितं विवेच
नो। आमान्नस्यापीति। अत्र अन्यानिरिक्तं पद्धा आमाभावे आमं तदभावे हेम हिरण्ये नामहे[illegible] स्तोरप
दोषस्ततो विकल्पः। धान्यात् एकैकमात्मना हि पर्याप्तान्नसिद्धिसमर्थो मात्रा। आमं हि अंत
तो द्विगुणं चतुर्गुणमष्टगुणमिति। सुखवः कल्पः। धर्मेण पर्याप्तं तदनु कल्पः। असंनाराकौ समसमिति वि
वेकः। चतुर्गुणतादिकं नाव हान्यजामपर्याप्तत्वं वस्तु न स्कन्धमेव च न नेहैव आमश्रेष्ठ पक्षस्यैव

प्राप्ते रामनवम्यादौ हेमाद्रिरस्त्वेरुण्यं द्रष्टव्यं। अन्नाभाव इति। पुत्रजन्मानुरोधेनैव हेमप्रतिपादनं।
आमपक्वन्तु पादानं चान्यत्र तामासंभव एव। हेम श्राद्धमित्युक्तं। तथा च संग्रहे पदार्थका(?)
पालितं वे धकाले ग्रहणकाले चाग्रहण श्राद्ध। तिरिक्तं दर्शादि श्राद्धं आमादिनैव कार्यमित्यर्थः।
एतेन संक्रमे जन्मद्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि। हेम श्राद्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रस्तदा चरेदिति वच
नोक्तरसमपि आमासंभवे एवेतिन हेम श्राद्धस्य पुत्रजन्मातिरिक्ते मुख्यत्वेऽभ्रमः कार्यः। वर्जयि
त्वेति। संग्रहे रसवन्तु वत्सेः। संग्रहे क्षयेऽहनीति। अनेन वेधादिकाले क्षयाह श्राद्धं हेम्नान कार्यं। किं
त्वामेनैवेत्यर्थः। यस्योक्तिमा योपा्रंरजस्वलो वा आदिकं दर्शेवा श्राद्धं हेम्नैवेत्यर्थः। एतच्च क्षयाहं
तु परित्यज्येतरवंनरकं भ्रंशेदिति सलेन पंचसादि जेमेन तच्छादि तस्त्क एतेन ल वतंति। हेमनियमं हे
म श्राद्धस्य मुख्यत्वं। न चामेनेतिन्तु हेमसंभवाभिप्रायं। हेम श्राद्धे पिंडदानं नास्तीति भ्रमं वारय
ति गृहपाकादिति। शूद्र इत्यादि। स्त्री शूद्र ... धर्माणाइति वचनात्। स्त्री शूद्रस्कन्दकमा

मासिसाधनकं सर्वं श्राद्धं ओदनयावकसादिसाधनकपिंडकमित्यर्थः। आमाभावे हेमविधानेनामस्यापि
लाभात्। सर्वक्रिति। पिंडनिर्वपणार्थमिति शेषः। नामंत्रणेति। तीर्थनिमित्तके हेम श्राद्धे। अन्यनिमित्त
के तु न च हेमादिमते आमेनाधिक्रिः कार्यः। यूत्युक्तमिम मस्तु। भोजनसंबंधिपाचनक्रिया तन्नेरूपलक्षकं।
क्षत्रियादिलक्षितं। आदिनावैश्यस्य ग्रहः। मूर्धावसिक्तग्रहइतिकेचित्। सामान्यतोवर्षेद्वविनियोऽप्यतो
मावपि विशेषमाह तेन पीति। आममिति। शूद्रलब्धस्यामस्य स्वीये परकीये वा भोजनत्वे वविनि
योगः। ननु यथेष्टं नापि विनियुक्तेभ्य भोजनत्वे सर्थः। हिरण्यं तु शूद्रलब्धं निसावपि विनियो
ज्यं। हिरण्यं तत्तु तः श्राद्धे गृहीतं तैन तुष्यति। तेन मिश्रीक्रियाः कार्याः। हिरण्यं नात्मन्नुच्यते षट्त्रिंशन्म
तात्। तथा च शूद्रलब्धं हिरण्यं भोजनामिश्रक्रियादेः लौकिकेऽलौकिके वा दक्षिणादेः विनियोगे इति
केचिद्विनियोज्यमिति फलितं। स्पष्टाति मतिगण्यार्थां। पात्रांतरेति। तत्पाक [illegible]ने यः शूद्रस्तेन
कार्यः। शूद्रपाकान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतं। पक्वं विप्रादिभुक्तं सोऽपेतं मनुरब्रवीदिति परा शा

कास्मिन्नस्मिन्निति पाठे नक्षत्र्यविवर्जनस्य तैर्विंशानस्मिन्नंन्निति न प्राः । अपर्वदानस्मिन्निति । पिंडदाने चेति पाठे पिं
डदुधिष्टपिंडः । पिंडदानस्य पञ्चगुपादानात् । पितृयज्ञः श्राद्धं । अराकाधिकारिके संकल्प श्राद्धे अस्य
श्राद्धस्य संकल्पः । पाक्षिकेहि रक्षित्वाति अवलोक्य वं लिलि पञ्चमाने नोक्ते संकल्पः पास्तु कल्पसिद्धिरक्षित्व
ति ब्राह्मणादुपरिसर्पः । भग्नो करणादिसंपादनसमर्थस्यापि करणाचित्सांकल्पिकं श्राद्धं दर्श
यति पिंडरहिते । सोऽपि नं धान्यपञ्चरणो । यावत्प्राप्तः समा एवं लतावना सिंहो व्रजवर्षे पोत्र । वच्छूवन
लरं प्राशस्त्य पैवलिलनवर्णानि तिरस्करणात् । एकास्वेरिति । एकाग्नेः पार्वणमेवमेको दिष्टं सपिं
डनं । अस[illegible]के काग्नेस्तु पिंडोत्किस्तस्मात् संकल्प भोजये दितिपामेन संकल्प श्राद्धं एकाग्नि रूप
कल्पविशेषणमिति पमात्र । रच्छिन्निति साग्निकस्यापि संकल्पविधिर्निरवच्छि श्राद्धं पुनर्विधानात्र । श्राद्धश्वा
भावे ब्राह्मणभोजनपर्याप्तद्रव्याभावे अन्नराभावे । हिरण्याभावे श्राद्ध योग्य हिरण्याभावे । एवमेवा
भावे द्रव्यविप्रयोरिसस्यार्थः । पाचयेदिति इत्यमा धर्मिश्च मिश्रा पेण पेल्कोस्र उक्तीरलाभ

पर्णं नवश्राद्धं प्रत्याब्दिके मासिके स्मृतः। पक्षत्रयेऽपि कुर्वीत स्यात् षण्मासे तु पूर्ववत्तु। आब्दिके पादकृच्छ्रं
स्यात् एकाहः पुनराब्दिके। अत ऊर्ध्वं न दोषः स्यात् शंखस्य वचनं यथेति शंखवचनेन स्वचंडालादिह
नविषयत्वेन स्नेहेन पालितान्त्यजाघपाके नविषयत्वेन चमावधिविज्ञाने [illegible]रादिभिर्व्यवस्थाप्यं [illegible]।
अत्र मासिकमासपादिकृच्छ्रप्रायश्चित्तं ताद्दशलम्बके। षण्मासे त्वर्वाग्न षण्मासं। आब्दिके इत्य
न्तर्गताब्दिकं चतुर्थं। न दोषइति पूर्ववदिति शेषः। चंडालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि। दंष्ट्रिभ्य
श्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणां। पतनानाशकेभ्येव विषोद्बन्धादिभिस्तथा। मुनीनां षोडशश्राद्धेषु
र्वादिषु नष्टं भिन्नं इति। तथा अपाके यान्यत्र द्विगुणश्राद्धमेवादशाहे हि। प्रायश्चित्तं चरेत्कृत्वा अंगिरसश्चां
गिरसश्चान्द्रायणं चरेत्। आमश्राद्धेन तथान्नं कानलस्य पूर्णा इत्युपलिः। स्वेच्छया येन पक्वं कान्तुत्रिरात्रं भ
क्षणं भवेदिति [illegible]मिमात्रद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्तामिधानात्। आमश्राद्धे इसेनान्नेव चान्द्रायणं
चारिणां तु कृच्छ्रयमः। मासिकादिषु योऽश्नीयादसमापश्चात्तोऽद्विजः। त्रिरात्रं तु पश्चात्सोऽस्य प्राय

ताः। स्मृत्यादिस्वांशः। लक्षणेऽनुलोपादिप्रसक्तिः। एवं च हेतुवशादेतादृशीस्वेव यज्ञलोपादिप्रसक्तिस्ता
दृशां मासिकस्य पिण्डस्य तिथ्यादिकर्तव्यस्यावत्सरिकस्य देवकार्यसिद्धिप्रसिद्धप्रते। मासस्य सामान्यवि
न्निलतस्यमसंवारयति स एव मासस्य विशेषे लुक्कर्तव्यं पौषमासाद्यप्रसक्तिर्यत्नस्तमेव विधानेन समासः
परिकीर्तितः इति। यन्मासस्य चिह्नं कर्म सांवत्सरिकादिकर्तव्यं तत्सौषमासाद्याधेयो भादिविशेषमासव्य
न्निलेकार्ये। चैत्रादितिकर्तव्ये पौषमासाद्यप्रसक्तिः सौरयोस्तयोः सर्वथा पुष्यसयायोगासंभवान्मि
त्यायेन। आपपदे आश्विन्यहः। क्रमेण कन्याधनुर्मकरस्थे सूर्ये संस्थिते पौषमासा च पौर्णमासी
पुष्यनीपुष्यसयानसंभातिनसंसेव पौर्णमास्यन्ते सूर्याचन्द्रमसः समसप्तमराशिस्थत्वनियमा
त्। सूर्याचन्द्रमसोः परो विप्रकर्षः पौर्णमासीति सिद्धान्तात्। स च समसप्तमराशिस्थत्व एव। उक्त
यतः परिगणने समसप्तमराशौ रविविप्रकृष्टचन्द्रः इति तेषु विप्रकृष्टस्थापनात एव। यथा माघे म
करस्थे सूर्ये सप्तमराशिः कर्कः तत्स्थत्वं पूर्णिमायां चन्द्रस्यापेक्षितं सयाबोधे नुशिंहराशि

गलतश्चंद्रस्य सूर्यात् षष्ठराशिस्थत्वात् तिलस्य वाभिलक्षितेति । एवमन्यत्रापीति । मेषवृषमिथुनक
र्कसिंहकन्यातुलावृश्चिककुंभमीनस्थे चन्द्रे दर्शान्ते पौर्णमास्यां तु तन्मासनक्षत्रयोगः संभवतीति तत्
द्राशिस्थसूर्याच्चंद्रमसः सप्तमराशिस्थत्वसंभवान्मासौरेति प्रस्तुतत्वे यथा चालः । पष्ठीचांद्रपौर्ण
मास्यां षष्ठ्यां नियमेन लक्षणैनक्षत्रयोगः तथापि लक्ष्योऽपलक्षणयोगाभिप्रायेण व्यपदेशः पावकसंकुर्वस्य
पिसप्रकारे पावकव्यपदेशात् । नन्वेवं पक्षिमन्वाशौगलेस्सूर्ये विपरीतं पौर्णिमान्तः । तेष्वस्तनैवक्षत्र.
व्याप्तिं ऽदत्तो देशक्रियेस्याश्रितो नाकागतिरित्याह स्मात्केमासस्पतस्यतिति । सप्तमास्येदिति । सएव दिवस
स्तत्रे मात्रप्रिंडो दशादिभिः प्रतुराधं । तथा चेमलेमासस्पतस्य प्रथमादिकं पत्मास केमलेमासेमत
स्तन्मासके हि लीया ... देवाशेशुक्लपक्षादिके मासिमत पक्षी पमत तति भौकाद्यै । यथाऽष्टेष्टमलेमासेस
तिलनस्कृष्णपक्षेमलस्याद्यादृष्णपक्षेमयमादिकं तस्यामांतमानेनऽपेष्टकृष्णतारा । एवं द्वितीया
कारपि ऽपेष्ठशुक्लमलस्य तुऽपेष्ठशुक्ल । एवं तस्यामांतमानेनेपिऽपेष्ठतादिति अत्राधिमासः स

१२८

नस्य द्वितीयापवे तु न सौरविधिः प्रथमाह्निकं प्रत्यस्यैव पलदस्मिधानात्तु मासाद्रिप्रभृतिमिश्रपिलन्मा■त्र
विषयत्वप्रदर्शनात् । एवं च पश्चिमवत्सराशाविद्येलत्वप्रतिसंवत्सरं-मात्तुनाधिमासे विवर्जयेत् । स
एव द्विसस्तस्य-मात्तु पंडितैर्दक्षादिभिः सेवलत्र्यमलमासमलस्य पापस्य एवमलमासस्त्तदामल
मासेन स्मिन्नकर्तव्यता प्रतिपादकं । नतु सौरमास नवेध्यकौ । एतौत्कर्षणगणयस्मात् । वर्षे
नर्षेन्तु पक्षाद्वं मना हेतु मालिन्तु चौ । क्रियां न त्वप्रसीतानाम भ्येषा सुत्तरत्वा सितिरवानालये नेव तेषां
विषयत्वात् । अत्राधिमासे सौरविधानात् द्वितीया दायसौरः । क्रतौ न भवतीति तु न शंक्यं । अ
धिमासे सौरविधानवशादेव द्वितीयादौ चांद्रसिद्धिरिति । अत एव मासे मलस्य प्रथमाह्निकं
अलिमासस्य एव द्वितीयाद्याह्निकं शुद्धमेव । नाधिकेनाप्युभयोरिति गंधस्य एतत्कं मलमासे । स तेहनी
तिमरणाद्धिकरणतिथिस्सुतानीयावतीतिथा विस्मृपाः वत्सरांतरतिथेः संनिसंबंधाभावात् ॥
साभासे च प्राग्वत् । तन्मासान्तरस्य त्वग्रतनत्वेन प्रतिपत्त्यादिना च । प्रतिसंवत्सरमिति वीप्सा अव

णात्प्रतिसांवत्सरिकं निसे। अनावश्यकत्वार्थमिति। नपुत्रस्यपिताकुर्यान्नानुजस्यतथाग्रजः। अपिस्नेहे
नकुर्यात्तांसपिंडीकरणंविनेतिपक्षेमुक्तेः। अत्रपि[illegible]त्रग्रजा[illegible]र्णोपुत्रानुजयोःसपिंडीकरणंनकार्यमिति
प्रतीयतेतेनतुसर्वेषेति। अन्येनतयोरस्तदपिकारणीयं। सांवत्सरादिकंतुपित्रग्रजाभ्यांतयोःस्वयम
पिकार्यंनतुनिसंस्नेहेनेस्मृत्कलोन्तर। स्नेहः स्वतांमभ्युदयकामना। श्रेष्ठेश्रेयःकारकं। एतेनतदकरणे
स्नेहोहानेःस्मरचनान्नरकप्राप्तिःस्मृत्यलंकृतिमिसप्तलक्षितद्विःसोऽजनेप्राह्। सिंतिपोऽजनातत्वसादम
हेमाद्यनुक्तन्निव्यक्तिः। अत्रैवनैवाह्निकेकुर्यात्प्रमाणानामेननकोपिदितिवचनान्म। औरसेति। औरस
स्येत्रजोपुत्रोविधिनापार्वणेनतुमसदक्षितत्रेकुर्युरेकोद्दिष्टंपुलादशोतिशतावलवचनात्। स्नाग्न
रिति। नषष्ठवर्षपितुःकुर्यान्नपार्वणंनाग्निमान्स्द्विजः। पितोरग्निमान्धीमान्नैकोद्दिष्टंसमाह
नीतिसुमंतूक्तेः। नदूषणमिति। आद्यपक्षोनयुक्तः। औरसस्यापि। एकोद्दिष्टंतुकर्तव्यमौरसेन १२८
मतेहनीति। सपिंडीकरणादूर्ध्वंमातापित्रोर्नेपार्वणमिति पैठीनसिना एकोद्दिष्टोक्तेः। प्रत्यब्द

मिति। जातकर्मण्यपास्यस्य क्षयाहातिरिक्तात् अपत्नीयामामाघीवैशाखादि-मासाद्रूपरहेनस्तुयोऽप
त्ता दाधिकपरत्वाभावाच्च। यत्तु पितुर्गतस्य देवल औरसस्य त्रिपुरुषसर्वेनामैकगोत्राणामेक
स्यैवमस्तेहमीतितप्रतिबद्धस्यापर्कं स्थिंत्यौरसेन पितुः पार्वणं कार्यं भिन्नगोत्राणां मातुलादी
नां तैकोद्दिष्टमित्यर्थकं। अंशोऽपि तत्पुत्रकः। अनेनपद्य योविप्रा पेचसायन एषच। तेषां सपिं
डनाहूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति पार्वणनिषेधादिति। सागम्यादिति। औरसक्षेत्रजौपुत्राविति
ज्ञातानस्यपत्रपत्रप्रणालव्यंसापिंडीकरणाभ्यरं। पार्वणेन विधानेन देयं अग्निमता सदेति मातुलस्य
विशेषणात्। मनस्वर्द् पार्वणे नैवेतिप्ररूलयोरौरसक्षेत्रजयोरनग्नितेरेकोद्दिष्टं विदधातास्तु
मन्तुतातयोः साग्नितेला: पार्वणस्य परिशेषादेव सिद्धत्वात्। नन्वेवमेतन्मतेउतरपुत्राणां कथ
मित्यत्राह। दत्तकादय इति। पार्वणेति। अमावास्याक्षयोयस्य प्रेतपक्षे यथा पुनः पार्वणं तस्य कर्त
व्यं नैकोद्दिष्टं कदाचनेत्साग्निस्य सम्नलेपार्वणं निर्मलत्वेएकोद्दिष्टमित्यर्थः। देशाचारादिति

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः। तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यतीति वचनाद्देशापरं
पराया: आचारस्य बाध्यत्वे इति भावः। मातुलेति। अत्र मातुलस्य सांवत्सरिके ऽडुकं प्राङ्कं। मांचस्तु
प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि। पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि। इति स्मृतेरेव
कारः। ज्येष्ठस्यैव कार्यं न कनिष्ठस्य। ज्येष्ठो भ्राता तु जनकः ... चेति च देशाचारस्य व्यवस्थितत्वमिति साधुः।
पत्नीति। पितृव्यभ्रात्रिति सूत्रेऽपत्न्यपत्या पितृव्यादिपदस्य पुत्रपितृव्यादिपरत्वेन तेषामेकोद्दि
ष्टमित्यसेत्यतीति शेषः। तदाक्षिणात्यानुष्ठाने पक्षमाह सापुत्रपत्न्यादिद्वयेऽमिति तेन। अपुत्र
स्येति। अपत्यजन्मनेऽपि च पितृव्यभ्रात्रोरुभयोरेतान्वेति। तेन कनिष्ठयोस्तयोरेकोद्दिष्टं कार्यं।
रं तु पार्वणं। मातापितृमातामहमित्याद्याद्यां दर्शश्राद्धादिन कार्यं विशेषवचनाभावादिति। पितृव्य
भ्रात... गिनीसादिः मातृकर्णादिवचनानां चक्षपाहं प्रकृस्येव पाठादितरेषां। तत्रैवोपसंहारान्नेती १२९
र्पमहालयादिश्राद्धे तु विशेषवचनादेव समस्तः पत्न्यास्तु दर्शेऽप्यधिकारः। अपुत्रा पुत्रवत्तप

त्तौ पुत्रकर्म समाचरेदिति वाक्यात्। पुत्रवदिति वतिना श्राद्धक्रिया लोपेऽप्येतत्कर्तृकं श्राद्धं वदे
वदेव लालभ्यते। परं तु लक्षपित्रादीनां मातृत्वादिजैव लमातामहानां चापितृत्वान्नैवोद्देश्यत्वं पंम
तिपेन रूपेण संबंधितानामतिलेसैव रूपेणोद्देश्यत्वात्। तथा च स्वमतं प्रत्यक्तिस्मिन्पद्मसादिनाम
सेल प्रकाशके। प्रसाविकादौ तु लभ्मातामहानाम सत्त्वादेव स्वपितृत्वादिना प्रमातौ सर्वकालेऽमि
सेल ह्यर्थादिपरं। यत्तु तत्र लघैव चेत्स्वस्यपितिस्मिन्एवेत्यर्थे पितृपुत्रकपितुरेवेदं पार्वणविधानमिति तन्न।
अपुत्रा ये वणाः। मातामहस्थलीयादौ तु चक्षपार्वणसपितृस्याः कृत्वाकृतमिति तन्नवैदैवं संमातृपार्वणे
नष्टादशादेव समप्यातुः। स्वमातामहपार्वणेन पंचदशादेव स्यादिति प्राहुः। स्वमातामहीपार्वणेनाष्टा

दशादेव समपि केचित्। एतत्सर्वमपुत्रविषयमिति तन्न व्याः। पित्रादौ जीवति तु द्वारलोपात्पार्वणलोप
एवेति प्रपंचितं प्राक्। अतोऽन्यथा। पार्वणाद्यन्यथा एकोद्दिष्टमिति यावत्। प्रतिसंवत्सरमिति। प
यान्यायमेकोद्दिष्टं कार्यमिति सन्ध्यामात्रासु यथा चारम्मेकोद्दिष्टं दशतरात्रसंचतन्मासेलभ्यते। तणा

बोन्नैरपराह्णस्पर्शसाम्येपि कल्तुप कालव्या. तेरात्रिव्यादिस्पर्शांकावारणा. द। परेद्युः अल्तुपकालव्या
प्तेः सत्त्वेपि प्रायः प्रोक्तं तो व्याहि। तिथिर्दैवप्रके स्मृतिः। सत्वंहि पित्र्यल्लक्षणार्थं पैत्रं चोक्तं सहाबि
मिरिति। यस्यांसमस्तेर विर्यातिपितरस्तान्तु पास्ते। सपितस्तो यतो दत्तोऽल्प परास्नः स्वेय
स्तु वेतिनिथिसत्त्वे नारत्ल सयव्याप्तिरूपा स्यां गुणा। स्यां पूर्वैवे सप्तिप्रायेण अयं निषेधः इति
माद्यः। त्रिमुहूर्तैति। इदं च दिने द्वये न दस्पर्शेन घ्याहे। तिर च त्रे मुलस्य त्रिमुहूर्तलस्पर्शो
नलयोपद्वस्य ते। नन्व पराह्णे गायामस्ते के मे कालस्याहि[illegible] स्यादन्तु पादेयत्वेमिस्यनाह
त्रिमुहूर्तान्येति। अनेनापि व्येस्तमयवेलायां स्वप्तापूर्णा निगपले। स्या पापपसाकः। तमपि
उक्तं भवति। अंशालइति। इदं चात्रैवा। पूर्वेद्युरपराह्नस्य द्वितीय घटिकामारभ्य प्रवृत्तापरेद्युः
तिथिवृद्ध्या पंच घटिका एका। पूर्वेद्युः पूर्वेद्युः चरम घटिकामारभ्य प्रवृत्ता परेद्युस्तिथि
क्षयेणैव घटिकाद्वितीया। पूर्वापराह्णस्य चरमघटीत्रये सत्त्वेति। पराह्नस्य घटीत्रयेसती

चेति स्मृतीमाधवीयेति। अत्र स्यात्स्वतिथिगतौ वृद्धिक्षययोस्त्यात्यौ। अत्र दिनद्वये अपराह्णव्याप्तावित्य
त्रानन्तु यत्र परतिथेरपराह्णस्वल्पः क्षयः तत्रैकथं पूर्वा ग्राह्या स्यात्स्वतिथेऽपौलि:शास्त्रप्रसिद्धिपक्षाऽपराह्ण
द्वयव्यापित्वात्। स सो ति व्यादो तु भवे पावामिति वचनात्। तिथिनक्षत्रयोगेषु क्षीयमाणेषु सर्वद
योगावृद्धौ सितः २ तेभ्यः पूर्वेद्युरपौति:शास्त्रेण गाङ्गेयोपि स्यात्स्व:। एवं वृद्धावपि द्रष्टव्यः। तथा च परवि
वे तिथेरपराह्णे यावान् क्षयः तावतः स्यात्स्वतिथौ वो उज्जनेन परस्याः वृद्धौ परा अपराह्णव्यापित्वात्पूर्वे
ति। स्वकर्मणी स स्यस्वे स्यात्स्वतिथिः तद्वृद्धिं तं पकर्मणा स्थितिमितसम्भवेदुसर्थः। पवितिति। दिनद्वये
अपराह्णस्पर्शे परे साम्ये भेदो हेमाद्रौ ति। तादृशविषये पूर्वा ग्राह्या स्यत्ताभिधानात्। नन्वत्र हेमा
द्र्यादिमतस्य सम्यक्त्वे किं विनिगमकं मिति सत्राह लक्षणेति। साम्यांदि पदानां अपराह्णलक्षणा
पत्तेरित्यर्थः। हेमाद्र्यादीनां तु त्रिमुहूर्त्तसाम्यात्त्व्यापिन्या अस्तमययोगः संभवतीति तन्नदाप
त्ति:। साम्याभावापीति। दिवोदिताग्निकर्मणीति पूर्वोक्तवचनात्। स्मातेति। स्वकालादुत्तरो हिका

हस्तनाहमितिमलस्याहरितिपाठान्तरं। स एवार्थः। कथंचनेति स्मरणादिनाकेनापि चिह्नेनेत्यर्थः।
एतामस्यानस्यापि दिनमासयोरज्ञानेऽस्य प्रामस्यानोत्तरं चतुष्कालेऽभीवनवार्त्तां श्रुत्वैव पश्चात्
स्मरणे शालेन तुल्यदिनमासो न ज्ञातः स्मनेति। तत्र स्मरणश्रवणसंबंधिनो दिनमासो ज्ञातस्तावि
त्यर्थः। मासज्ञानेऽस्मरणश्रवणसंबंधिमासमात्रस्मरणे। तद्दर्शे। तद्दर्शादि तु। तेन क्रमेण व
र्षत्रये कादशपौरुषि। तामसः। श्रवणदिने पीति। स्मरणश्रवणदिनमात्रस्मरणे मार्गशीर्ष
देशादिनेऽस्यार्थः। शुक्लपक्षतदशनयोः प्राग्वत्। द्वादशवार्षिकीति। पंचदशवार्षिकस्तु पलक्ष
णामेतत्। अस्मात्तदेशागतस्य श्रीवनस्मरणान्तरानिर्धारणासंचदशवर्षादीनीप्रती
क्ष्यपक्षः अप्रतिवृत्तिदाहतिथावेनादिके कार्यमित्यर्थः। पंचदशवर्षप्रतीक्षा पितृवि
षयाद्द्वादशवर्षप्रतीक्षा तदिनरविषयः। पितृविप्रोषितेऽयस्य नवार्त्तानेव चागतिः।
ऊर्ध्वं पंचदशाब्दवर्षोऽस्सोतन्प्रतिरूपकं। कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना तदा

रस्याचिमजात्कर्ण्ये वा क्रोपिलशोस्तुक्तेर्यस्य जन्म यते वार्ता याव न्न दशावत्सरे। ऊनाद्युत्रकदाहेजनस्य

त्र स्याद्वधारणे स्नादेः पिँलि रिक्त विषयलाभूमिश्रुति तिराहानंतरं पित्रादेरागमनेतु वक्ष्यति। प्रा

रभ्येद्युतिस्मातिसप्तमीनिमे। त्रणोत्तरनिमित्तः श्वयादिपूर्वेद्युः राज्ञो क्रियते लतेसयोस्तदनंतरमा

शौचं नास्तीत्यर्थः। एवं सचोनिमंत्रणेपि द्रष्टव्यं। भोजनार्थेइति। भोजनमन्नं अर्थस्य द्रस्योत्तर

निर्देशादन्नरवंडमात्रमर्थः। नतु समांशाः। कश्चिदित्तु नयाः सापिंडोपि। निमंत्रणे छिति। एतद्वाक्योः

तनिमोत्रणोत्तरं विप्रस्याशौचाभावोक्तेः। कल्पतरौ तु लेखकापराधेन गोऽग्रंथेषु रुचिः स्फोरिता। आ

विशावेनेति। आ दिशावेनेति। आद्यदिविसादिशावेनेत्यर्थः। अविशालोत्तराशौचमध्येपूर्व

शौचीयैकादशाहिकेकोद्दिष्टादिकरणेपि नपुनराशौचमिति रिक्षयस्पष्टं। प्रायश्चित्तादिक्रमिति।।

आदिनात्वतिपाशौचपरिग्रहः। देपेइति। देवइसेलनरे। स्मृत्यान्तरादिक्रियावत्यर्थः। एनंमालिग्र

हेम्होमः स्वाध्यायः पितृकर्मच प्रेतपिंडक्रियां वर्जमाशौचेविनिवर्ततेइतिशंखोक्तेः स्त्र

दर्शं कुर्यादिंदुक्षये पि वेति तत्र अमायाकरणे कृष्णैकादशी [illegible] इति वचनात्।
अनुकल्पस्य इति चेत् न इति। पुनरस्तु दहर एव चेत् सेत दिग्सर्थः। पूर्व कालः स्वकैकादश्यंतः। आह्निके त
स्याद्धं अनुमासिकं। अन्य श्राद्धस्य पुनः कर्तव्यत्वाभावात्। मासिकश्राद्धस्योत्तरस्वात् तंत्रेण क
र्तव्यत्वात्। तथा च तत्र वचनात्। कालः गाइ इति भावः। मासिकपर इति। वर्षांतरसपिंडन पक्षे दो मा
सिकानामेकोद्दिष्टविधिनैव कर्तव्यत्वात्। केचित्तु पुनरस्तु दहर एव चेत् सत्रिणा प्रमेन दैकवाक्यं।
तथा च यदैकोद्दिष्टविधिना पार्विकक्रियते तदेव तथा व्यं तद्विधिना कर्तव्यानुमासिकपरं। त
त्रापि च तत्र कालः। यत्तु पार्वणविधिना तदा स्यादित्यध्याहार्यमाणीति। यदि तु पाध्यादिनाऽश्राकेस्त
त पुत्रादिना तद्दिन एवान्नेव नाह्निकं कारणीयं। अनुवादे पकालानुरोधेनोपादेय कर्तुं प्रतिनिधे
र्प्यत्वात्। आपन्नोपीत्यादि वचनेनतु तथा ध्यायापाद्दिश्यं तदासमेनापि तु ष्कारत्वात्। आमनिष
धवचनशीलत्वस्य पाकासंभवेसापद्दिष्टमसात्। पाकनिधिना प्यसंभवे तु अमावास्यादि तु सामा

रेवेत्यर्थः। लौकिकगौणमवाक्यस्य वैयर्थ्यमाशंक्याह तन्नेति। प्रतिलिपिच्छूद्राकरणनिवृत्त्यर्थत्वान्तु
पगमेवा घकमाहत्त्वेति। अस्मात्केतु लाघवाकरणनिवृत्त्यर्थकल्पनावैयर्थ्यमित्यर्थः। रजाद
ति। पंचमेहि नीसपरिरजो निवृत्तिपरमेवास्याख्याचारानलावस्थानस्मानापि स्त्रीरजस्वलायाव
त्स्यप्रवर्त्तमानेहि रजो नैवनिवर्त्तते इति वचनात्। रागप्राप्तेः पक्षमाह हेमाद्रिस्त्विति। प्राप्तुकेति। आ
दिके समन्तु प्राप्तेयस्य भार्या रजस्वला। पंचमेहि निलक्षाकुनलक्षुर्याम्म ले हनीलिमरीषिः।
यथा नगिरागिरेति। अत्र पादे रंक्तौ यमित्यत्र गिरागिरेति निषिध्य गिरापदं कार्येरराव दवि
धीयते निषेधस्त्वनुवादः। शास्त्रे वेददेश इति न्यायात्। यथाम्नायात् हनिषिध्य पंचम हौविधी मो
यतो मनाह निषेधस्त्वनुवादः। यस्य मलस्य भार्या रजस्वलेत्यर्थे वाक्यवैयर्थ्यात्। न च प्रतिलि
पिच्छूद्राकरणनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यमस्त्विति वाच्यं प्रतिलिपिच्छूद्रानादेरपि आरंभाभावेन न
त्रान्तु वर्त्तनेन वदिहापि प्रथमलक्षणाचिदन्तु वर्त्तिरेव सस्य स्येला। एवं च तन्त्र प्रथमाद्विकस्य पंच

१३५

मेहमिति सिद्धे तद्देवतदन्यस्यापि तत्रैव सिद्धेः। प्रतिनिधिना कर्तृत्वस्याप्रसक्तेस्तन्निवृत्त्यर्थकत्वासं
भवात्। पुष्पवत्त्वपीति। भार्याया ओ दर्शनेन नाधिकस्य कर्तव्यत्वमुच्यते। तथा भार्यान्तरस्य तेनो
पपादयितुमिति भावः। तदभावात् सहत्वस्य सम्भवात्। अग्निसौत्रेति। आहवनीयत्वादिकाम
नायां पत्नीत्वेऽप्यधिकारः सत्त्वे सहाधिकारः। कृत्स्नप्रयोगविधिमात्रादेव कर्मनिर्वाहे तस्या
अकृत्स्नविधायकत्वेनानुपगमसम्भवात्। तत्कामनायां तु न सहाधिकारः। न चैवमपेक्ष
णादेस्तस्या अप्रवृत्त्यापत्तिः। भर्तृमात्राधिकारे तत्र त्वलिङ्गासिद्धत्वस्यास्तत्रैव केवलकर्त्रेको
पगमात्। एवमाहवनीयादिसाध्येषु दर्शपूर्णमासादिष्वपि पत्न्योः फलकामनायामेवाधि
कारः। एतस्याश्च पत्नीमात्रस्यैवेति। न चैवं भर्तुरकामनायां स्त्रियाः अधिकारापत्तिः। अपू
र्वविधायकत्वेन गौरवात्। प्रकृते च कामनायास्तत्त्वपि सत्त्वेः। पित्रादिन्याय्यप्रत्ययानाधिकारः। ३५
प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि। पितृमात्रस्य पुत्रस्य भ्रातुः पूर्वमृतस्य चैव हीति स

संबंधिकपित्रमात्रादिपदगर्भवचसां तां प्रतिप्रवर्त्तयितुं समर्थाप्यसत्त्वान्तरा। कामना। विरहेतु स्तु न
रां। एवं च पत्नीत्वाद्धि संगतिरमेव। पाणिग्रहणादिति वा। पं चासिद्धदर्शपूर्णमासादिसहाधि
कारानुवादकमेव। न त्वपूर्वत्वद्वयकं मानाभावादिति भावः। न च सौपासने नैव नान्यासिद्धेः आ
धूस्याप्यग्निसाध्यत्वमत आहाधिकस्येति। नामयत्स्येति। नामनाः स्वकांग्रहांतरे संस्थाप्यप्राप्तस्य श्रौ
तं मिवर्ण्यत्वं तथाधिकजा द्धमपि निर्वास्यामि समर्थः। बहुवचनं व्यलेपीति। तच्चविवेचनादौ स्पष्टं।
विस्तरभीत्या अस्माभिरपि न लिख्यते। अत्र यथासंप्रदायं व्यवस्थेति रहस्यं। तस्मात्स्मतारहस्या
विकं केचित्। पंचमेनितथापरे इति मतद्वयं प्रमाणवाक्योक्तेराद्रियते गुना। स्वताहनीति। यत्र प
त्नी मृतत्त्विसामनारूणा तत्र मर्त्तुः तस्या अपतिथिभेदेन मरणोत्तरतिथौ तस्या तस्या अपर्येव
वार्षिकं। यदा चतिथ्यैक्यं तदा दर्शिक देशकालकार्यकजेनागत्य प्रमाणविशेषस्याद्वितीभेदेनव
यक्रियमाणावरपि प्रधानवोरेगानां च तंत्रप्रामोति। तथाप्येकार्करगतानां बहूनां मिलु

र्थं। तस्य कृत्स्नभेदे ज्ञानसंभवति अतस्तद्दैव्यपसमुत्कर्षः। एकचित्तीभितुकरीसाभिन्नोतिथावन्नाकृत

पुरस्तासंभवात्। समानैकार्थकत्वकर्मणामेगतं अस्यवक्ष्यमाणरीत्यासिद्धत्वात्। प्रधानेत

त्रेसमानपदार्थः। तत्रसंवादमाह। अत्रैमताहमीत्सुकैः समासविधानमाद्दिकमात्रविषय

मितिमतंनिरसितुंमताहनिसमासविधानेषोडशाचाद्यदोसमासोनविहितः स्यादितित

त्रैलंप्राप्यपितुंचाहतयेति। परिसंख्यायैसस्यनार्षिकेसाद्दिनान्वयः। अन्यत्रेति। नवन्याद्यभि

न्नोपपन्नेकेवीसर्थः। एकादिनेनवन्याद्यभिन्नेवार्षिकादौसमासएवेसर्थः। एवमुक्तमिति।

औरसमेवमातुराविक्केपपरकुर्यात्। सपत्नीपुत्रेणन्तिरूपितपुत्रत्वाभावात्। मातुः पि

तुः मत्कुर्वीतसंस्थितस्यौरसः सुतइतिवा अन्यात्। एतन्मतेज्येष्ठेनपितुरेवकेवलंपितामहा

दिभिः सपिंडनंकार्यं। कनिष्ठेनतुमातुः पितृसपिंडनंद्विनेद्विनान्तरेवापपतृसपिंडनंकार्यं।

नञोभयपक्षा[illegible]पिपितृसपिंडनोनस्येवापितमावापन्नसंयोजनेनसंभवेप्रेतभावा

सोविहितेनवश्राद्धेनस्याप्यभावेनतद्विपर्ययोस्यकेपपत्तेः कथंविधीयतेइतिवाच्यंतस्यान्नुवादत्वात्।
अतएवनवश्राद्धग्रहणंसवयववपिंडश्रोऽयंश्राद्धादीनामुपलक्षणमितितदेतदभिप्रेत्याहदशेति।
एकतंत्रेणउपक्रमसमाप्त्योर्योगपद्येनप्रधानंपृथगित्यर्थः। एतत्पृथक्पिंडेनियोजनेस्वतंतिथ्ये
कत्वेतुएकएवपिंडः इतिस्मर्तव्यंपराशरस्माध्यवस्तुइति। पक्षांतरमिति। शेषादितिपक्षांतरमा
हेत्यर्थः। गार्ग्येति। एकचित्यांसमारूढौदंपतीनिधनंगतौ। पृथक्श्राद्धंतयोःकुर्यादोदनंचपृथक्पृ
थगिति। गार्ग्यः। एककालेगतासूनांबहूनामथवाद्वयोः। तंत्रेणश्रपणं[illegible]रूढानांकुर्यात्प्राक्पृथ
क्पृथक्पृथक्इतिस्मृतेः। आदिना एकचित्यांसमारूढौम्रियेतेदंपतीयदि। तंत्रेणश्रपणंकुर्या
त्पृथक्पृथक्पिंडसमापयेदित्यादिपरिग्रहः। प्रथमस्यओदनस्योदनपिंडः[illegible]तीयेश्राद्धंश्राद्धस्यनामोज
नेतेनश्राद्धस्यनामोजनेपिंडदानादिकंप्रधानमात्रंभेदेनकार्यं। अंगानांतुदर्शादौपितृमातामह
पार्वणद्वयवत्तंत्रमित्यर्थः। अत्रपक्षेलोगाक्षिवाक्येकवाक्यतामप्याहलोगाक्षिवाक्येइति

अयमर्थः। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति वाक्यद्वयेन विधे-
यकालगतैकवचनस्योपादेयगतत्वसाहित्यस्य च विवक्षितत्वात्त्रलीयांलेन सांगभावनो-
पादानादेकस्यां पौर्णमास्यां एकस्याममावास्यायां च सांगानां सहितानां त्रयाणां प्रधानानां
विधानेपि स्वरूपतः प्रधानेषु साहित्यासंभवाद्यजेतस्य पर्यवसानेन वादिहापि लौगाक्षिणा विहि-
तः समासः प्रधानेऽसंभवन्नंगे पाकादौ पर्यवस्यति। यत्र प्रधानानां प्रयोगप्राशुभा-
वभंगकं पदे विशेषतोऽनियामकमुपलभ्यते। तस्यैकैकस्यांगत्वेनोपगमात्। प्रकृते च
गार्ग्यादिवचनस्यैव एव लौगाक्षिणा व्यवसत्वात्। ३। अत एव चित्रासोमादावंगतंत्रमपि न प्र-
धानभेदेन प्रयोगप्राशुभावस्यापयत्नापि संगात्। २। संस्कारांलिङ्गादिमन्त्रादिष्वनीपाल
न्माकृष्णुअंगानां च तंत्रमेव भिन्नप्रयोग[illegible]विधिपरिग्रहीतत्वेऽपि अगत्यमाण
विशेषात्। २। अन्यांगानां बहुत्वात्पर्यवसानं विशेषणस्त्रहणं तत्र सहत्वात्प्रसंगसिद्धिः

थधामश्राद्धेन संक्रान्तियुगादिमन्वादिव्यतीपातश्राद्धानां संज्ञकः पदार्थश्चतन्त्रेण स्यादेते त्रिणां सर्वेषां तु
दर्शेरवःप्रसंगेन ते त्रिणोऽस्माश्राद्धस्यैव तन्तुप्रसंगिनः संक्रान्त्यादिश्राद्धस्यैव तन्त्रं प्रसक्तानुप्रसंगेन।
पाकादिसाद्दिनाविधिदेवादिग्रहः। पदार्थश्राद्धं ब्राह्मणपिंडको भेदः। एतन्मते च प्रधानससमास
पक्षो नास्ति। ये तु पुनः पक्षद्वयं वदंति तदनुसारेणाह पृथ्वीचंद्रे इत्यादि। प्रधानसमासपक्षानुगमे
लौगाक्षिस्तु कर्मनवश्राद्धपार्थक्यत्वेन संगच्छते। तस्य सहतन्त्रः स्मितुल्यादिति। तस्य क्षेत्रस्तुपेक्षेदं। आ
पद्विषयमिति। नवश्राद्धं तु गयप्रसमापयेदिति चापरपक्षे व्येति बोध्यं। स प्रसंगादाह सप्तानाना
मपीति। पृथ्वीचन्द्रे इति। एककाले गतानामाद्यानां बहूनां सपिण्डश्राद्धानां तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्
पृथ्वीचन्द्र उदाहृत इति पृथ्वीश्लोकः। इदं च मरणोत्तरं श्राद्धद्वयं अन्येषामपि एककाले मृतानां सापिण्ड्यका
णां कर्मरूपप्रयोगभेदादेकस्य प्रथमस्यैवाह प्रविधानं पाकं मात्रं तन्त्रमिति स पर्यः। मत्वा इति।।
अत्र वदंति। लौगाक्षिणा सामान्यतः तिथिभेदे तद्भेदे वा आरोहणे त्वपि दर्शे प्रसंगेन तिथि

प

लन्निध्वतिरितिसन्निधानाभावात्तदेकवाक्यताभावेन पर्युदासाभावात् । ततोऽपशोकरोती
लिनिषेधांगीकारे तु विकल्पापत्तिरिति वाच्यं । पिंडदानप्राधान्यस्य प्रतिपादितत्वात् । तं का
नोऽमाश्राद्धं कार्यमिति विधिनैव नस्तोत्रेः सन्निधाने पर्युदासोपपत्तेः । देवताभेदात् । रुद्रकंभ
मासिकादिके अपत्नीकाः पित्रादयः अन्यत्र सपत्नीका इति देवताभेदः । निःसदर्शिकबोः
षड्दैवत्ये मासिके वोरेकोद्दिष्टत्वात् देवताभेदः । निःस्वतार्शिकं मुण्डादि सन्न्यादि समानीता
मलमासे गतिमितानां च षड्दैवत्यत्वात् प्रत्याब्दिके स्यात् देवसत्वादेकोद्दिष्टत्वाद्देवता
भेदः अनंतरं च तंत्रप्रसंगो नेत्यर्थः । कारयेदिति तिथिनविवस्तिलः । ऊर्ध्वादि स्यर्थः । एतत्पाऽन्या
घकामं यायेदिति वत्। हिरण्येहिरण्यन्याश्राद्धं । अत्र च लोहितान्यानि । प्रथमवाक्ये च तिलो
दकविशिष्टपेमामाश्राद्धं विधीयते । नतमामाश्राद्धे तर्पणो तरकालः तच्छ्विचि अपुरस्तात्तु पसदां प्रवा
येन च इंती साक्षीनामे वदद्यः स्वतंत्राणां वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्याः दिमां च १४०

142

संध्यां स्वसेवकार्यं। तां विना ऽन्यकर्मणि अनधिकारात्। संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमिति दक्षोक्तेः। न
चानर्पणात्तं ब्राह्मप्रयोगानुवृत्तेः कथं संध्यानुष्ठानं। एवं सति ब्राह्मणेन तत्संध्यायां संध्यानन्नुष्ठाने प्रसं
गात् तर्पणोत्तरं च पुनः स्नानं कार्यं। संग्रहवाक्ये स्नात्वेति पुनर्ग्रहणात्। तथा नापसव्यं ह
र्थं। अत्र च स्नानं संध्यादीनां सर्वकर्मार्थत्वेनोपवेशानस्य सामान्यतः प्राप्तेरदृष्टमदृष्टं नेन्या
येन कुशास्तरणं तर्पणोत्तरं स्नानं च विधीयत इति प्राहुः। दक्षिणेनैव तिलाः अन्वारब्धेन सव्येन पा
णिना। दक्षिणेन तु सव्योत्तराभ्यां वा पाणिभ्यां सव्यं वा पातर्पणं भवेदिति वचनात्। अत्र परस्परं वह
त्पर सौत्रं दक्षिणपाणिमात्रं पाण्यारम्भमात्रविधानं। गाधवाक्यं तु तराधं तु। तदन्यपरं॥
मन्त्रं तर्पणीति। अंजलिः संख्या यथासंख्यं। एकैकमंजलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः। अर्हन्ति पितृ
रस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमंजलिं। पैठीनसिः। तिलोदकांजलीं स्त्रीं स्त्रीन् तु द्वे तत्रैव निश्चि ज
तेः। पित्रं तर्पयन्मः। पितामहांजलयः किंचित्तु स्त्रीः। नानाविप्रपितामहानां [illegible] जलयः। एवं मातृ

बंधेनांसस्पृष्टः। निस्यलर्पणे यद्यपि सर्वे। वेते तथापि प्राङ्मुखो गलर्पणे यद्देवस्य प्राङ्मुखत्वं देवैस्सव्ये वेत्तु कौ।
दक्षः॥ प्राचीनामात्रमुदकुसुसलिलं प्राङ्मुखः स्युरान् उदङ्मनुष्यांस्तर्पयेत् पितॄन् दक्षिणतस्तथा।
बौधायनः। अनुतीर्थमयमुपसिंचति। देवानां देवेन ऋषीणामार्षेण पितॄणां पित्र्येण। मनुष्या
णां प्राजापत्येनेति। प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्याणां स्तर्पयेत् इति विष्णुपुराणात्। कनि
ष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमादिति कौशाः। कृ
तोपवीती देवेभ्यो निवीती च मनवेनतः मनुष्यांस्तर्पयेत् भक्त्या ऋषीपुत्रानृषींस्तथा। अप
सव्ये ततः कुर्यात्सव्यं जान्वाच्य भूतले। नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्यतामिति तर्पयेदिति। प्रभृते
ः च पैत्रः सर्वो विधिर्दक्षिणतः। देवार्षमानुषस्तु कुरुणो पादेवनिवर्तते। तेनतुलर्पणस्यमे कं क
र्मानन्तरकरणस्यमंत्रस्यफलमाचलिदिसत्राह निर्णयेति। अनचेकर्मणि मंत्रावसंगीका
रे। अववापानादेनलवनिः स्पादि स्यलमाहावयातेति। अववहानाएववीहयः पुनरववहसंलेप्रोक्षि

वासाहनिमंत्रः। क्रियमाणं यत्प्रैकादशिनाद्वे परिस्थाणं। युगपदिति। अथ पंचैतोत्स मंत्रः। सलिलेनि॥

मान्तु

समस्यामन्तु वारे चेत्युक्तेः। षष्ठी कपिला षष्ठी। अन्नोष्ठीक्ष्वंते एवंतिनो दक्षमिस्तादि वाक्या
नां निर्मूलत्वेऽप्येवमपि निर्मूलत्वमेव। समूलत्वेन्तु तथात्वमिति। मानाविति। ननु उपरागे
पितुः श्राद्धे स्याद्वेनिषिद्धे पीत्युक्ते निषेधं पंचापिज्ञाननिलतर्पणं स्यात्। नसग्रहेण्मकालया
दृविरोधः शंकायां तिथिवारसमायोगात् निषेधोपयुक्तादल्पः। ग्रहणमिति तर्पणे निषेधे निमित्तेन
तु बाधितमिति वचनान्तेमिति किंच ग्रावण्यायेन निषेधस्यापदृतिव कं निषेधानाहमानाविति। गृहेष्विति।
अथ निषेधः पञ्च कृतिलपदः। पर्युत्तां निषिद्धेत्युक्तिः। नात्र संमिश्रयेत्तोऽतो अतोऽन्यथानुसव्येनतिला
या। पाणिचक्षणेऽति तेषापात्वन दर्शनात्। जन्मदिने इति। जन्मनक्षत्रोपलक्षणं। नक्षत्रसमिति।
युगादिनिषेधश्चैत्र सर्वसहार्थः। रदं मन्वाद्युपलक्षणं। अस्तु लोपयमपि स्नातोतिलद्भविक्रिति
लं। पितृनुद्दिश्य यो दद्यात् सुगातिपरमालम्वे दितिमन्वादौ नरः रूप सनीगर रवे जेते। इत्यादिवा

115

दितिवाच्यं ॥ कर्मण्यथाभ्युदयिके सांगत्वे चातिक्षोभमन्ये इति ग्रन्थोऽडेति क्षोभमन्ये इति विशेषणेन
लक्ष्यावर्त्तनात् ॥२॥ आभ्युदयिकं स्वाभ्युदयार्थं क्रियमाणं राज्याभिषेकग्रहशांत्यादि सहालना
दिः अत एव प्रायश्चित्तेनेव छिद्राद्यं तस्य पापनाशार्थं तेनानाभ्युदयिकत्वात् ॥२॥ सांगत्वेन
गर्भाधानादिनामकर्मादि। न चैमास्येनानिष्टानुपितॄन् श्राद्धे कर्मवैदिकमाचरेत् ॥२॥ कर्मप्र
तिपे। अनिष्टानुपितॄन् श्राद्धेन कुर्यात् कर्मवैदिकं स्त्यादि सामान्यवचनैः विवाहादिषु श्राद्ध
सिद्धेः तेषां पुनर्वचनं मुपसंहारार्थं। तेन विशेषवाक्योपात्तेतरकर्मस्वेव छिद्राद्यमुचि
तमितिवाच्यं। तथा सति सामान्या वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। यत्तेहि शास्त्रांतरगतत्वेन वाक्यर
विशेषसंबंधप्रमाणेन तथा सामान्यवाक्यमपि सार्थकमेव मिलितैवोपसंहारो यथापुरो
गशांचक्रुर्हौं कुरोति आग्नेयं चतुर्धा करोती त्यादौ। अन्यार्थस्यार्थापी तस्य संहरणवाक्या १५७
त्वेचनातिहरस्थितपुराणादीनां सर्वोनेव्मतिप्रामाण्यत्वेन शास्त्रांतरस्यार्थस्याभावात् ॥२॥ सा

स्नात्कर्मांगत्वेन तस्य चोभयत्रापि नांदीयत्वेन साम्यं दृश्यन्यायाभावाच्च । तस्मात्केचित्तु नवं च
नं सामान्यवाक्यस्य मर्पं वचनात्रं तेषु सावकाशत्वार्थं वा । अत एव वाग्निहोत्रहोमवैश्वदेवादिषु
केषांचिद्वृद्धिश्राद्धव्वरणं केषांचित्तु नेति । वृषोत्सर्गः काम्यः न तु प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थः । तस्य श्रा
द्धत्वात् । पुंस्त्वतिः । पुंसवनं । तन्नयोसन्तेः पृथगभिधानात् । अन्ये तु केचन जातकर्म केवलं नैमित्तिकं
जन्मनी सापुत्रे । तत्र कर्मांगत्वनिषेधात् । एवं चौलत्रैकमेव श्राद्धं । स्तुलापास्यावलोकेति । स्त्री
मंतोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने इति विष्णुपुराणात् । परं तु अन्नतलपोस्यलासंपादकं जन्म
म्यात्पो स्तुलापास्यावलोकेति च । प्रवासागमनेपि नादि दिना जातकर्म चेत्क्रियते तत्र
जन्मनिमित्तकं श्राद्धमपि कार्यं मिलितं च । आस्यावलोकेति निमित्तं नांतरं प्रदर्शितमि
त्येतावन्मात्रं । अन्ये तु जातकर्मनैव केवलं नैमित्तिकं जन्मनी सापुत्रे । तत्र कर्मांगत्वनिषेधात् । ए
एवं चौलत्रैकमेव श्राद्धं कर्मांगं वृद्धिवत् तामतिसजातकर्मांगश्राद्धमन्तु केवजन्मनिमि

६ मातापितामही चैव सपत्नीका प्रपितामही ।। पित्रादयस्त्रयः स्त्रीव मातुः पित्रादयः त्रयः । एतेन पार्वणी यास्तु पितरो वृद्धये
दिजैरितिह

त्विकश्राद्धदृष्टान्ताभिधानात् ।। वृद्धिश्राद्धे तु कर्तव्यं आलकर्मादिकेषु वेइति हेमाद्रिस्य वच
नेऽलकृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्वा निमित्तकर्मणोः पूर्वादिष्वांसमाहारो वा कर्तव्योषिति
परव्याहारो वा वोध्यः ।।ऽनेनाशाये इति प्रतिष्ठापद्मतिलिष्ठनीलिऋषुस्पस्पाश्चेये वि
शेषार्थकं । स्वमतसाहान्येष्विति । अन्यथा काम्यव्रबोत्सर्गादावपि नेसागः स्यात् ।२।
तदेव स्पष्टयति अन्नप्राशे चेति । आदिना समावर्त्तनश्राद्धमिति । मातृकापूर्वके तेनापितृपूर्वं वे
व्यावर्त्तितः । मातृयोः उत्सवानंदसंतानेयज्ञोद्वाहादिमंगले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्त
दनंतरं । ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च । उत्सवः पुत्रजन्मादिः । आनंदो यज्ञादिः । सं
तानोपरसंस्कारः । वृद्धौ चेति न तत्र पात्राणां ग्रहः । मात्रादयः समस्तु पितरः प्राधा
न्येनोद्देश्याः । तुर्वकास्तु येत त्रते नांदीमुखसंज्ञिता इति । नांदीमुखादिपितरस्तु अ १५८
मेदेनोद्देश्यस्वरूपेणोध्याः । कर्मागामृद्धिप्रियत्वेनैव देवताः । निषेककाले सोमे च सी

मंत्रेणायमेतत्था॥ इयं प्रसवने प्राक् कर्मांगे वृद्धिश्राद्धमिति वचनेन गर्भाधानादिकर्मांगप्राग्वृद्धि
श्राद्धविलापनिर्देशात्। एतदिति। तेन शांतिविशेषादिग्रहः। अग्न्याद्यदशपक्षो न समंजसः साश
येनाहहृदं चेति। तत्रेति। यद्यपि स्वमतेपिंडमात्राभ्यस्तत्पिरासांयतस्मृतेति परिभाषामाले सपत्नी कं
[illegible]तं सूद्रस्यादेव संविधानेन वाभ्युप्रसंगवारकत्वयागारुडोमिः। वृद्धं पंचेति। वृद्धं पंचारवगत्वौ कं यस्य कर्मप्र
योदितान्यस्यता मतिशास्त्रार्थे कृतेस्वर्वः कृतो भवेदित्यर्थः। येषां कर्मसु मन्त्रेयावदितिकर्तव्यता कर्मकर्मो
क्तेषां नावदेव। प्रधानस्य स्वसूत्रांगकलापे नैवाकांक्षाशांतेरितरस्मृत्याप्युक्तकल्पयोन्नेत्यर्थः। स्वकं
कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः। अज्ञानादथवा लोभात् तेन पतितो भवेदिति वचनस्वगतस्वोक्ते वह
स्पेवापादर्शांतं नाहशमेवानुष्ठेयं तच्छास्त्रांतरमपेक्ष्य। अन्यथयितव्यं। येषां तु गृह्यस्मृत्या संतरेचा
स्यकस्यचिदंगस्यनिषेधः तत्र तन्निषेधपरत्वात् स्मृत्यन्तरोक्तस्याभिमततत्त्वोपनातदनुष्ठेयं।
आत्मन् तत्रैव यथोक्तं तत्परत्वे पारतन्त्र्यं। विशेषःखलु सामान्यावेतोक्त वेदवादिभिरितिवच

नाम्नायेस्वशास्त्रोक्ताविशेषास्तेखलुनिश्चितंसामान्यान्साधारणा इत्यर्थः। अतएव नौगाक्षिः॥
कनीयान्प्रतिरिक्तोवायःस्वशाखोदितोविधिः। तेनसंततुयात्प्रधानंकार्यापारतंत्र्यं। यत्रपरस्तु
परलक्षणं। अतएवोक्तंस्वशाखाविधिमुत्सृज्यपरशाखाविधिमाचरेत्। अप्रमाणमृषिंकृत्वा
सोंधेतमसिमज्जति। स्वकंकर्मपरित्यज्ययदन्यत्कुरुतेनरः। अज्ञानादथवालोभात्सतेनप
तितोभवेदिति। स्वकशाखीनेवकुर्वीतस्वकीयंपरशाखया। प्रमादाद्यदिकुर्वीतपुनःसंस्का
रमर्हति। यत्रेनास्तिस्वशाखा [illegible] चेद्वह्वृशाखोक्तंसमाचरेत्। पुनर्नार्हतिसंस्कारमन्यथार्हति
चेत्पुनः। परशुःशाखाविधानेनयदिवृत्तंचकर्मच। तन्नापिहितत्कर्मपुनःकार्यंयथाविधिः। स्व
शाखाविधिनाकर्मयदिस्यात्परशाखिनां। ततःकर्मपुनःकुर्यादितिपराशरवितंमतमि
ति। करणेत्विति। उपनाचिनाग्निमात्रं। षड्भ्यइति। तथाचनवदेवस्मसेवतेनोक्तमनवगति॥ १४९॥
परंतुलक्षणंतिमेनवषड्वतस्यगृह्यंतोगादिप्रसरत्वसंभवात्कृत्यारव्यावेदप्रथर्थमनरोचिः। ५६ दो

गानामिति गोभिलसूत्रे पार्वणवृद्धयमानानाम्। कालीयानामप्येवमिति केचित्। अन्ये त्वामि
त्तामहान्तयेगया श्राद्धं वृद्धौ चान्वष्टकासु च। नवदैवतमत्रेष्टमिति वचनात्। अत्र मातामहान्तये
गया श्राद्धं वृद्धौ चान्वष्टकासु च। शेषं षड्दैवतं तीर्थे प्रोष्ठपदासु चेति वचनात्। यथा संप्र
दायं पक्षत्रयमिति मयूखः। नवदैवत्यपक्षे न षड्दैवतस्येति। समममिति। एकैकेनैव पार्व
णेन मातामहानां सहैव श्राद्धिना भ्रातृपन्नसद्भावात्तु पृथक्त्वे इति भावः। अनाणीति। अमानामा
न्यपत्नीनां पत्नीभिस्तु सहेतः। तेनैकरूपस्त्रे भ्रामपरातान्तु गयादिविधानेऽपि नदोषः। आभ्यन्तरं
वसोर्धारायां पृथगामाइति माक्षिकाः। गणशाइति। एकस्य शिशोः मासकर्मान्नप्राशा
नचौलोपनयनानि यदा एकस्मिन्काले क्रियन्ते तदा वृद्धिश्राद्धं तन्त्रेणैव कार्यमिति स्पष्टः।
यत्र यत्र श्राद्धं भवेत्। तत्र मातरः पूजा इति चाक्केचित्तु अनेकेषां भ्रातॄणां कन्यानां वा स
मानीयविजातीयविजातीयानेकोपनयनोद्वाहादिसंस्कारे देशकालैक्ये तन्त्रेणैव

श्राद्धं तंत्रेणेति वदंति। तन्न। प्रयोगसिध्यधिकरणविरोधात्। तत्र हि सर्वफलार्थतया ज्ञातस्या
पि ज्योतिष्टोमादेरेकस्मात् प्रयोगादेकमेव फलं नानेकानि फलानि। एकया सामग्र्या एक
मेव कार्यं जायत इति नियमात्। तथा च तत्र दोहापितृपतनयनविवाहादिजन्यपरमापूर्वाणा
मनेकत्वात् संस्कार्यनिष्ठत्वेन तदंगाभ्युदयिकश्राद्धजन्यानामंगापूर्वाणामपि तन्निष्ठता
ऽपेक्षितानेकत्वसंभवात् उक्तनियमप्रतोभंगोत्र। अतः स्वतंत्रप्रयोग एव वृद्धिश्राद्धमिति।
एतानेकेति। एकस्य प्रयोगादेरनेकेषु नामकर्मादिसंस्कारेषु एकादिनैकेन कर्तुं क्रि
यमाणेषु देशकालकर्त्रैक्याद्वृद्धिश्राद्धस्य सकृत्त्वमाह गणपत्याचस्य सकृदित्येकोऽन्वयः॥
एवमनेकस्यापत्यादेर्जातकर्मादिसंस्कारे प्रतिस्वमंगापूर्वोत्पत्त्यपेक्षसंस्कार्याणां भेदे
ऽपि तंत्रेण श्राद्धमेकमेवेत्यपरे इति। तन्नानेकपदं दर्शितं केचिन्मतान्तरेण विधितत्त्वं तत्र निर्ण १५

र्णः कार्यः प्रयोगसिध्यधिकरणप्रसंगात्। न चैकस्मिन्नाशानुस्पर्शादिना यत्नानेकं तत्रादः

पुनरुपनयनं तस्य स्नातानेकपदस्य पुत्र्युपनीतस्य प्रायश्चित्तत्वेन श्राद्धस्यैवाभावात्॥ अप्रधानाव
स्थाप्रासायां नांदीश्राद्धं च नेरपवादमाह असकृदिति॥ सालरः श्राद्धमेव ~~[illegible]~~ नेति पाठः॥
असकृत् पुनः पुनरित्यर्थः॥ प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रत्यब्दं चेति यावत्॥ कर्माण्वत्तावपीति॥ अथम
र्थः॥ एवं तर्हि ज्योतिष्टोमादिष्वप्रतिप्रयोगं श्राद्धं न स्यात्॥ असकृत्प्राणीति सामान्यत एवाभिधा
२ नात्॥ अत आह अत्र कार्यं अत्र न कार्यमिति संदेह [illegible]ति॥ आधाने ति॥ नवयज्ञः आग्रयणेष्टिः होमा
दिपदं च अग्निहोत्रहोमवैश्वदेवादेरुपलक्षकं श्राद्धमनुतिष्ठेदिति तत्परमित्युक्तं प्राक्॥ नारायण
स्तु होमादिनवयज्ञपर्यन्तेषु न पृथक् श्राद्धं किं त्वाधाने सकृदेव श्राद्धमुपक्रमेतेत्याह॥
नाष्टकास्विति॥ इदं च वचनं नित्यान्वाद इति निषेधः॥ आष्टकाभावादित्युक्तं गोभिलीयानां
होमसमाप्त्यष्टकानन्तु श्राद्धमिति तत्र निषेधार्थमष्टकापदं श्राद्धपदं च समभीप्सितमिति फ
लार्थं केवं कर्म॥ अन्यथापि तस्य तत्प्रसंगात्॥ एवं च पृथगष्टकानिषेधो नव्यर्थ इति परे॥ स्तु

130

नसंस्कारकर्मत्वया जातकर्माङ्गं श्राद्धं श्राद्धं निषेधति। जातकर्मेति। आशार्कमतमाह आश्वलायनो
क्तस्येति। एतन्मते कर्माङ्गं नान्दीश्राद्धं तथा च तल्लोपेऽपि न प्रधानलोपः। वृद्धिवदिति द्वेधा
सामेतरसंस्कारकर्मनिषेधवैयर्थ्यं चेत्यरुचिः। स्वमतमाह जोऽस्त्विति। नैमित्तिकमिति।
अत्र नैमित्तिकजातकर्मपदाभ्यां पुत्रजन्मनिमित्तकं श्राद्धं न तु जातकर्माङ्गं। नसोष्यंतीजात
कर्मेति। निषेधात्। एतेनेति। स्तुतास्योपोवलोकेऽस्यत्र निरूपितत्वमेतत्। अत्र गर्भाधा
नं पुंसवनं सीमन्तोपस्थानं सेऽत्र गर्भाधानेऽपि निषेधः स्मृत्यंतरं बाधयतीत्यन्येति। निषेकेका
लेसोमे च सीमंतोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतमिति पारस्क
रः। अत्र पुत्रस्येति पुंस्त्वमविवक्षितं। अन्ये तु नाधुना गतत्वात्। आभ्युदयिकंमवति। तस्य स
मंत्रं। मंत्रबाधेमानाभावात्। सत्यौ मेनाः क्रियास्त्रीणां मितिपाठेऽवं चैपेन्तु जातकर्मा
दिसंस्कारेषु मंत्रबाधार्थो। एतादृशवचनेन प्रकांतानामेवोपरामर्शात्। यदि हि अ

२५२

ननिमित्तसंस्कारस्य सामान्योपलक्षणं। पित्र्येष्टा निमित्तं च पंडदर्शादि वृत्तुष्ट्यं वा यत्र प्रधानजीव
त्पितृकस्याधिकारस्तत्र तदंगपित्र्यस्योपलक्षणं। सर्वा सा तत्। तेनाग्न्याधाननवगृहप्र
प्रवेशाग्रयणोत्तरस्वीकारतडागारामकूपाद्युत्सर्गतुलापुरुषादिमहादानदर्शपूर्णमासा
दिषु जीवत्पितृकस्य नांदीश्राद्धाधिकारः। उत्तरार्धे तु तीर्थे श्राद्धमेण आपालेर सीतामांस्व
तंत्रश्राद्धमनुपलभ्यते। नदेवगांचषणं गयाप्राप्तोस्य मासिनिवचनोक्तमासावाच्चषण्मा
दि ~~नांदीश्राद्धाधिकारः। उत्तरार्धे तु तीर्थे~~ त्रयमेव। न चैवं अहरहःश्राद्धसंक्रान्तिमृत्याहिम
न्वादिग्रहणादिश्राद्धे जीवत्पितृकस्याधिकारः स्यादेव दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं वा
परपक्षके। न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैस्तु तर्पणमिति दर्शापरपाक्षिकश्राद्धयोः
प्राप्तमात्रान्निषेधान्तु परपक्षनिरिति वांचां। तीर्थे इत्यनेन प्राप्तस्य गयाश्राद्धस्यैवायं
निषेधः वाच्यांतरे प्राग्गयाप्राप्तो मात[illegible]श्राद्धस्य विधानात्। तत्र दर्शश्राद्धपर

१५२

पक्षश्राद्धे दृष्टान्तमिति तेन गयाश्राद्धं तत्तीर्थश्राद्धं। ब्राह्मणपदस्य द्रव्योपलक्षकत्वात् द्रव्यश्रा
द्धाणप्राप्तिश्राद्धं पंचसाग्रान्वष्टक्यादिश्राद्धत्रयं चेति षट्सु स्वतंत्रश्राद्धेषु जीवत्पितृकस्या
धिकारः सिद्ध इति। अथ यावत्पितुः पितृत्वे अधिकारो न विद्यते इति श्राद्धसामान्ये जीवत्पितृ
कस्याधिकारो निराकृतः। तत्र तु वृद्धौ पुत्रजननेष्टानेन विवाहादिषु तीर्थादौ च जीवत्पितृकर्त्तृको विधीयते। क:
न च पुत्रजननेष्टानेन पुत्रजन्मनिमित्तकश्राद्धं विहितः। स कर्त्ता आधानाङ्गभूते आभ्युदयिकेऽ
तिदेशेन लभ्यते। अतिदेशश्च निषेककाले सोमे चेत्यादिः। श्राद्धकपारस्करेणोक्तः। तत्र सोमग्र
हणमाधानाग्निहोत्रादीनां सर्वेषामुपलक्षणं। एवं च जीवत्पितृकेण नान्दीश्राद्धमिति नेवाधाना
दिकार्यमिति तन्त्रमितव्यमिति। पिण्डपदस्य श्राद्धपरत्वे सोदकमाहपिण्डदद्धति। स्त्रीणामपि पूर्व
महादानकन्यादानादि आधाने धिकारान्दंगे नान्दीश्राद्धे अधिकारः स्पष्ट एव। तत्र जीवत्पितृ

न्यायाअजीवत्पितृकायाश्च कन्यायाः पितामहादिना द्विगुणपुरुषस्यैवस्वीयान्येवमातृपितृपार्वणानिः अत
स्तन्नियमेनजीवत्पितृकायाः कन्यायाविवाहे मातुरेवमात्रादिपार्वणत्रयं। मृतपितृकायास्तु स्वीय
मात्रादिपार्वणत्रयं संस्कर्तृपितृमातामहपार्वणद्वयं वा। नान्दीश्राद्धमिति। यदि तु पितादे
शान्तरंगतः मृतो वा पितामहादिना नास्तिन्यासस्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात्। उपनयनेन कर्मा
धिकारस्य जातत्वात्। अत्र पूर्वोक्तं पितुर्नान्दीश्राद्धविधेयं वा अभ्यासेन प्रवृत्तेः। किंतु स्वाधि
नीयादिविवाहे नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्येकेन वचनविधिरिति। तत्कस्मादिति। पितापितामहो भ्राता
ता। विवचनात्स्पितामहादिः स्वपितृस्य एव नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः। विवाहे पितामहानंतरं
उपनयनेनतु पितृत्वानंतरं भ्राता। तत्र पूर्वसंस्कृतत्वं विशेषणं तेन ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं माह स्वे २५३
ष्ठेति। एतेन यत्र ज्येष्ठः कन्यां कनिष्ठो भ्राता तत्र कथं चित् ज्येष्ठोपनयने स्वल्पधारतकेन्यायात्

दानेनमवतीतिस्मृतेः। हेमाद्रिमतमाह। हेमाद्रिस्तु इति। पृथ्वीचंद्रमतमाह समावर्त्तनस्ये
ति। अत्राचार्यविनाहि पित्राद्यभावेऽस्तु स्वस्याधिकारः समावर्त्तनेनतु स्वस्य पितरि स्वस्ये
वाधिकारः। समावर्त्यमान इति स्मृत्यादि सस्त्रिः। पितरि सादराह स्ववनन्वेनोक्ताधिधारिणोऽ
सावेस्यर्थः। पितरि इति। जीवत्पितृक एव स्वस्ततत्र एव नवृत्तेः। एवं च मृतपितृकस्य बालस्यप
त्रापत्राने कसंस्कारः क्रियतेन तु संस्कार्यभित्रादिस्पद एवेत्यर्थसिद्धं। विशेषं देवतां विशेषः रहु
विति। अनेकनिमित्तकसमावेशे त्वाप्रमेदाच्चेतः। वद्धितीर्थपदे जीवत्पितृकाधिकारिके श्रा
द्धमात्रो जीवत्पितृकाधिकारस समर्थनात्। तेषां देवतां कांक्षोत्थात्। जीवत्सन्ततस्तत्पितृकस्य
तु दर्शश्राद्धादावप्यधिकारः। उत्तरार्द्धेन च पितृदेवता एवैवं प्रतिदेवतात्वेनोच्यते। एवंच
जीवत्पितृकस्य मातरि मातामहे च मृते पितृस्व[illegible]मातृमातामहपार्वणयोः प्राप्तिः किं

त्तु पितुरेव। पितामहे पितरि जीवति तन्निरूपिता एव देवताः। यो ऽस्य पितृनिरूपितत्वसंबंधेन तत्
दूषणादेव प्राप्तेः। पिता हि पितृजीवने पितामहादिभ्यो ददाति। अतः पुत्रोपि तानेव दद्यादित्यर्थः
स्यापि संभवात्। अत्र त्वेवाद्यपंक्तौ लिखदेवकारेण श्राद्धान्तरस्यासां परिसंख्यातत्वात्। तथा
खीपानामेवेति। आ॰ ध॰ कायनानामेव गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मोप
पसंस्कारेषु अवं प्रतिपस्तव्यतिभावः। अत्र स्वमातृपार्वणं कृत्वा पितुः पितृपार्वणं कु
र्यात्तेन स्वमातामहपार्वणं कुर्यात् मातृमातामहयोरन्यतरजीवने तु पितृनिरूपितः स
वर्गस्य। उभयोर्जीवने तु वर्गत्रयमपि पितृनिरूपितमेव। दक्षिणापाद्यास्त्वति मतांत
रं तु अनुपदं वक्ष्यं। तस्मिन्निति विवृणोति मन्त्रेरिति। अत्रास्य पिण्डीकरणविधौ नांदी १५५
पार्वणमस्तु कं। [illegible] निमसंगादिप्रसक्तिः जीवेत्विति। पितृवर्गे मातृवर्गे। तथा मा
ता

नामहस्य चेति पूर्वोक्तं। पूर्वोक्तप्रतिशिष्टे एवकारो पादपूरणादिति भावः। अत्र एवकारस्मालोच्यस्वी
यमात्लमातामहपार्वणे एवमस्य वेतो न पितृपार्वणमित्यर्थकरणसूचितं। अग्निहोत्रे मोत्रवर्णि
क्राग्निसर्पपौः। पञ्चमागेन प्रजापतिविधानविवमात्लमातामहयोः पितरो यत्र प्र्ये नैत
मातामहा अपीति पितृमातैस्तैर्मातामहप्रातास्तु पजीव्यत्नेनल पूपायोगात्समानां भावाच्च ए
वकारात्पृत्रपितृसमाप्तादि परिस्पेस्व्यानार्थलोदिस्यरुचिः। जालक्रमार्ता विभिर्जालक्रमेति वृ
द्धिमातृभिर्षष्ठाऽऽजालक्रमेण आदिः लस्पूर्वमित्यर्थः। अनभ्राशोचेति उमोमपितिमितिमिति जं
वद्धिमातृ। अन्यत्र लक्षणा। यथा गंगायां मत्स्यः गंगायां घोष इति गंगापदवत्। एकमेवंशावं
मात्कं चत्त्वो ध्यं। मकारांतरस्माहु अत्रैति। अन्यैतिति सम्मुच्चयो अर्थ इत्यरुचिः। मातरि तिउ
पविरपञ्चशान्तरपादस्तुर्नेवे [illegible] हि पांतितानि लुत्नराघं। उभयत्रः प्रागस्तु स्वानन्तरस्तु स्वा

154

स्वजानुनो विधलेङ्गच्छिरः पामेति। अर्थस्तु पवैः कार्यः सव्येनैवानुपूर्वशः। पठेदिति। अन्यए
वजपः कार्यः रबोम सामासाद्विः रुग्भः। श्रेणांडे। स्वाहा स्वधं मधुंजीतस्व भास्थाने भुजपि मान्वे।
मधुश्राद्धेसत पश्यं परस्स्त्रं च कारयेत्। ऊष्टास्थाने च हूर्वोस्तुमें गात्स्पामि व दूये॥
प्राङ्मुखो देवतीर्थेन व ह्वै परिचरेत्। पितृन्। सव्येनैवोपवीतेन क्षिमेदेशाविमार्जनैः।
पासापनेम्रतीक्षां निमित्य पर्यः। समान्ह ये दिति पठेत्। पवित्रं मेत्रं तु वि-वेदेवास आगते तिउत्तरा
र्धे। पात्रा अवणीति। नामिसोमपात्राणीति परिशिष्टं। स्वाहा यम्स्ता पात्रां तरस्साहितामी
स्पर्थः। अर्धदान मिति। पितरः प्रीयंतामिति अपां प्रतिग्रहणं। एवमुत्तरयोरपि पितृनाम
ह प्रतिनाम ह योस्सर्वेह्निहिदृहिति परिशिष्टशेषः। गन्धादीनी एकैकस्य हि हिर्द येमिं स्पर्धः॥
होमः अग्नौकरणहोमः। न यापषदास्पैऔदनो हविः सर्वत्रन सपम हं हे हे आहुती उ
मिश्र

मृतेसितीति। मृतोऽलंकृतस्तस्य क्षिप्सेदुपवक्रं। द्विजाः सा स्त्री च पिण्डमाग्रयत्। एवमिति सर्वं श्राद्धपरं॥
सतीति जीवतीति। मृते पीतेति। सती स्वस्य वैयर्थ्यापत्तिरुचिः। ब्राह्मणादेरिति। द्वादिनागोत्रा
ह्मणापमितमवार्थं प्रवर्तस्वेदिति। सत्रात्मप्रातीति यान्संवत्सरं पावद्संस्कार्यः तावत्तु
तस्य पुत्रेऽनग्नितीर्थं प्राप्तादौ। शुल्कमादिति। चतुष्कमप्रमलसपिंडनाभावपक्षे श्राद्धमिति।
एवंनित्यलर्पणादवपि। शल्कपाण्यादिमलमाहत्यदिति। संगवर्जितेइत्येतदित्यर्थः। ब्राह्म
णादिति। ~~[illegible]~~ ब्राह्मणादिहतेनानेपतितेसंग
वर्जिते। शुल्कमाद्यमलेनेवकार्यं श्राद्धमिति किंचनेति निषेधस्तु इत्यर्थः। दर्शे श्राद्धमिति॥
संन्यस्तपित्रादीति। वस्तुतस्तु प्रतिनिधीभूयैतानिमङ्क्षुपोदित्यर्थः। अन्यथाऽधिका
राभावेनाप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यापातात्। एवमग्रेपीति। उद्वाहे स्वस्पाहितीयादिविवाहेऽप्र १५७॥
थमविवाहे तु नांदीश्राद्धं पित्रा कुर्यादित्युक्तं। पुत्र [illegible] जीवत्पितृकाधिकारिके

रिक्तंसपितुःपितृव्यस्येष्ठ अधिकारो न विद्यते इत्यादिवचनैः जीवत्पितृकस्य श्राद्धे निषिद्धमेव।
एवं च जीवत्संन्यासिपतितपितृकयोरपि निषेधप्रवृत्तेः श्राद्धे नधिकारात् तत्र देवताविधा
नेनोपपद्यते सतः सर्वेष्वमावास्यादिश्राद्धविषयः जीवदजीवत्पितृकसाधारणा एवस्वी
कार्याः॥ तत्र जीवति पितरि दर्शश्राद्धादिके पित्रादिपार्वणदेवताभावादमुदितेष्वानुपपत्त
पापत्तेश्चुच्यते॥ एतस्येवजीवत्पितात्वेनवकुर्यादित्यादिस्य पितुः पितृव्यस्येत्यादिचानु
वादकं॥ येभ्यदेवताश्राद्धोपुनः प्रवर्तते इति क्रमेण जीवदजीवत्पितृकसाधारण्यमिति
अस्यापि शेषो मंतव्यःप्रस्यापितथात्वा जीवदजीवत्पितृकसाधारण्यात्॥ तथा च जीवदजीवत्
पितृकः साग्निकः पिंडपितृयज्ञकल्पेन श्राद्धं कुर्यात्॥ निषेधस्तु स्ववन्तु वादः॥ तत्राजीवत्
पितृकस्य देवतांशे कपंनाविरहात् न तेपितृके ये अपरलिदेवतोक्तिः॥ पितामहेतिपितृ
पितामहयोर्जीवनेऽस्यपर्यःविशेषः॥ अपसव्यनिषेधादिः अथवा तन्वेवं तेषां पितामह

१५८

प्रपितामहस्य च प्रपितामहत्वेन देवतात्वं स्यादित्यत आह विशेष इति। तत्र पितुः पितृपितामह प्र
पितामहत्वेनैव॥ म्रियमाणत्वेन तु पितरि पूर्वेषामेव तत्र पैतृ। पितुः सतामस्य संकीर्त्य संकीर्तये
त्प्रपितामहमिति मन्त्रोक्तेः॥ अत्राद्येन ग्रहणेन पितृपितामहत्वेनैव पितामहादीनां जीव
त्पितृकं प्रति देवतात्वेनैव च पितृत्वादेः स्वप्रतियोगिकत्वाभावात्। पितृप्रतियोगिक
त्वान्मात्संबंधघटकत्वेन पितादिर्द्रष्टव्यः। तथा च जीवत्पितृकोक्तेः श्राद्धतर्पणादौ पितुः पितृपि
तामहप्रपितामहानामित्येव प्रयोगः कार्यः। पितृपितामहग्रहणं चोपलक्षणं पूर्वेषामिति
सामान्यतदुपादानात्॥ तेन पितुर्मातृपितामही प्रपितामहीनामिति पितुर्मातामहमा
तृपितामहमातृप्रपितामहानामिति पितुः पत्न्यादौ इति पितुर्भ्रातुरित्यादिरेव प्रयोग इति॥
एवं स्वाधिकारिकं पत्न्यामातामहपितृव्यादिवार्षिकश्राद्धं तत्र मातृत्वादिनैव देवता
त्वं मातुः श्राद्धं स्तुतः स्यात्। कर्णमातामहश्राद्धं सपुत्रस्य पितृव्यस्येत्यादितः तथैव प्रस

याम्॥ पित्रा पयिकारिकं चेत् प्रेरितः कर्तो तिलदा अमुकस्य यजमानस्य पितृमातृपत्नीभ्रातृणामिसा
दिप्रयोगः। अधिकृत त्रैगद्य व्यं। मातामहेऽपी वक्ती ति। मातामहादीनां एकद्वित्रिभूयो वक्ष्ये एवं पितृ
पार्वणादिस्यर्थः॥ एवमिति॥ मात्रादिष्वप्येवं न्यायसाम्यादित्यर्थः। न च मातामहानामप्येवं प्राङ्
यद्वि-चक्षण इत्यत्र मातामहेऽपी वाति चशब्दान्मातरि चेऽपी वेत्सां मातृपितामहप्रपितामहा
दिभ्यो दयमिति वाच्यं। एवं त्राविद्वन् अतिदेशानामस्यापि भ्यः पिता दद्यान्नतेभ्यो दद्यादित्यादिसा
हाद्धिध्यायक न च जेऽपीध्याम्॥ नन्तु मतपितृकपरे। आदित्ती जीवन्मातृकः पितुः पितृमात्रा
दिभ्यो दत्तात्स्वमातामहेभ्यो दद्यान्। तथाऽजीवत्पितृमातामहकः पितुः पितृमातामहादि
भ्यो दद्यात्स्वमात्रादिभ्यो दद्यादित्यस्य ग्रहः। तदप्रसंगादिति। स्त्रीयमातृमातामहादिभ्यो द
ना प्रसंगादित्यर्थः। लक्षणाया मानाभावादिति भावः। मृतमातृकादिरपि पितुरेव पितृ
मातृमातामहादिभ्य एव दद्यादि [illegible] ति गोष्ठः। [illegible] सर्वं संबोध [illegible] न्यायमिति पोचर्थं न

१५८

तिदम्रहं हि विधत्ते न्यायप्राप्तान्तुवादकत्वात्॥ अतएव च यथान्यायमिति॥ मातामहपार्वणस्य मा
तामहानामस्थिवमिस्यनेनातिदेशेन प्राप्तौ अपूर्वप्रवृत्तकत्वात्॥ मंत्राणां को विहहोमवतिकं चिन्तुना
तत्रश्रद्धेछो मातामहादस्या पह॥ श्रद्धे पेनां पितरइत्यादिवाक्ये पितृपदस्य जनकपरत्वमाता
महादेवाधितार्थत्वात्॥ एतद्धः पितरो मादयस्वइत्यादौ ताविपदस्य सपिंडनोत व्याख्याजन्यपितृ
तावच्छिन्नार्थक्रतयानाद्दशार्थो बाधादिति॥ दर्शोक्तं विलिखक्रमसमन्तसपिंडनाभावपक्षेइसन्तु
वर्तते॥ अथ काशिबिति॥ प्रतिविध्वंतकार्यमिसेवं परमिदं॥ ३ यथाप्राप्यमावेनतिषेधायो
गादितिभावः॥ आनृणामिति॥ अविवक्षितं॥ अविभक्तानामिसेतावन्मात्रं विवक्षितं॥

तेन पितृपितामहपुत्रपौत्रादिष्वविभक्तेषु सपिंडे विकल्पएवधर्मइत्यर्थः॥ अनेनचदेशा का
लकर्तादीनामेव्यक्रमेणास्तंत्रेण बोध्यतेएकप्रयोगकत्वेन न्यायेनैवतत्प्राप्तेः॥ किंत्व वि
भक्तत्वे देवचनात्॥ तेन प्रोतस्मार्ताग्निसाध्यास्ता गद्धमा अविभक्तानां पदपजेवेआह
ह

गमनेऽपेक्षत एव कर्तव्यात्॥ एकैकस्यैव तस्येहापि अविशेषात्॥ यदापि मातृसहपुत्रस्तीर्थं गतानां पुत्राणां
न प्रत्येकं तीर्थश्राद्धं॥ पितृपाधीनत्वेनास्वातंत्र्यात्॥ पितुरसान्निध्यप्रतिषेधे तु तत्स्वातिनिषिद्धेन भवते
वा यदि तु पितात्तीर्थेऽस्ति पुत्रेण गतः तदा स्वातंत्र्येण निमित्तस्य प्राप्तत्वात्कालभेदेन तु पृथगेव
नास्तेऽभवात्पृथक् तीर्थश्राद्धं कर्तव्यमेव॥ एवमेव ज्येष्ठभ्रातरि तीर्थं गते कनिष्ठस्य तत्र गमने श्राद्धप्रा
प्तिर्द्रष्टव्या॥ विभक्तानां तु परस्परेण सह पित्रा वा सह तीर्थं गते पितरि तीर्थस्थे वा तीर्थगमने प्राप्तु
कैभिन्नमानत्वपक्षे च तीर्थश्राद्धं॥ संसृष्टादिपितृकाणां तु अविभागेऽपेक्षेतेव विभागे तु सर्वैः
कर्तव्यमिति प्राप्तत्वात्॥ एवं विभागाविभागयोर्निर्णयः सर्वत्रैव द्रष्टव्यः॥ मातापित्रोरूर्ध्वदेहिके तु व
क्ष्यति॥ यामायामधिकारिण आह तत्रैव॥ ~~यामायामधिकारिण~~ आह तत्रैव॥ यद्यपि स्त्रीति पात्रा
णां ब्राह्मणस्त्रियास्तीर्थं गमने अपत्नीकस्याप्यधिकार इत्यर्थः॥ सपत्नीकस्येति॥ पत्नी च पतिप्रस्ता
दिग्गुणेन॥ पुंसां गुणवती भार्या यो वा सकृत्प्रयाति हि॥ तस्य पुण्यफलं सर्वं यथा भवति तीर्था

160

न्यथेति धर्मोक्तेः॥ गुणावलीमिस्तुक्तेः पतिप्रलापास्त्यागे न दोषः। एवं च स्त्रीणां नैरिति अलं त्रं। निर
क्तेः पिसंग्रहस्यागस्य कलान्तरे भामनणाइलि चानुवर्णवस्यापि विकारः। पत्नुअपस्तपस्तीर्थयात्रा
मग्र्ड्या संत्रसाधनं। देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षडिति मानवोक्तस्य पतिसेवाद्दिनाया
स्त्रियाः विप्राघस्तेन केस्य शूद्रस्य च निषेधकं। एवं निरंतरतीर्थयात्राया अपितद्धर्मयस्यानिषे
धः। निरंतरं तीर्थसेवा संन्यासो मंत्रसाधनं देवताराधनं। तेषां पापावहं परमिति शातातपो
क्तेः। तेषां शूद्राणां। अत्रापि विप्रसेवोपदेशात्पर्वं वोध्यं। मतः सेवोपदेश स्त्रियोपि स्त्रीशूद्र
सधर्माण स्तुक्तेः। एतदपि तिवात्यये वनवासो वा ब्रह्मचर्यावापि योषितां। न स्वातंत्र्येण कर्त
व्यं किंचित्कार्यं गृहे ध्रुवमिति मनूक्तेः॥ रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्द्धके। अभावे
ज्ञातयस्तेषां न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रियाः इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च। सहैवेति। नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न
व्रतं नाप्युपोषणं॥ पतिसंसेवनादेता लोकानिष्टान्व्रजंतीति वचनात्। पक्ष पदस्यानी

र्थोपलक्षणार्थम्॥ मान्तु रिति। तीर्थे मात्रायां यस्मिन् देशे प्रकामस्य सर्वस्याप्यधिकारः॥ प्रसंगेन
तीर्थप्राप्तो तु शास्त्रं॥ तीर्थं प्राप्य प्रसंगेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्॥ स्नानजं फलमाप्नोति ती
र्थयात्राकृतं न तु। प्रसंगेन। वाणिज्यपराः प्रसंगेन पैठीनसिः॥ ऊर्ध्वं तीर्थफलं यस्य
यः प्रसंगेन गच्छति। षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति। प्रसंगेन उद्दिश्य तीर्थं तरप्रसं
गेन। परार्थेन वेतनं गृहीत्वा। परान्नेनेति पाठे परान्नं भुंजानः इत्यर्थः॥ तीर्थयात्रामिति॥ यात्रा
मुहूर्ता[illegible]दिनात्पूर्वदिने एकभक्तं हविष्यभोजनब्रह्मचर्यादि नियमाः कार्याः॥ नियमस्यानिच्छु
कः॥ गतुं तरदिने मुंडनं कृत्वा उपवासं संकल्प्य कुर्यात्॥ ततः परदिने प्रातर्नित्यं कृत्वा आनंतरं गणेशो
ष्टदेवते संपूज्य प्रातः श्राद्धं विधाय यथाशक्ति वैष्णवान् ब्राह्मणादिभिः ब्राह्मणान् संपूज्य यात्रासंक
ल्पं कृत्वा लोकापवादकवेषेण मुहूर्तसमये गणेशनमस्कारादिकं कृत्वा ग्रामान्निर्गम्य क्रोशांत
रस्थं वा स्वग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य सगोत्रान् अनुज्ञाप्य घृतेन पारणं कुर्यात्॥ गतुं तरदिनादौ स्नानादि

पौत्र[illegible]प्रसादतः ॥ ग्रामांतरे कृतोपवासः परेद्युर्गृहमागत्य देवतां संपूज्य घृतेन पार्वणश्राद्धं कृत्वा
ब्राह्मणान् संपूज्य स्वग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य कार्पटीवेषं बहिरेव संत्यज्य गृहं प्रविश्य श्राद्धशेषं घृतेन पार
णां कुर्यादिति स्मृत्यर्थे ॥ वस्तुतस्तु आगत्य चाभ्यर्च्य चेति वचनात् गृहमागत्य श्राद्धं कार्यं । न तु सकलप्रा
स्थानिकधर्म इति बोध्यं । अभ्युदयिकश्राद्धं पारणायां वृद्धिरिति । एवं च यात्रांगवृद्धिश्राद्धे कृते सूतके निर्मरोजकार्यं
कार्पटिवेषः काषायवेषः ॥ गमनमात्रे ह्यस्य कोशः सदैवेस्यन्धो । घृतस्येति । घृतस्यैवेत्यर्थः । तस्य मुख्यत्वात् ज्ञात
मौतलमिति ॥ एतदेव पारणं ॥ श्राद्धोत्तरमिति ॥ कृत्वा श्राद्धं[illegible]मगछेत् अभ्यनिकोशाप्रणेद्गति निषे
धादिस्यर्थः ॥ एतदितिकार्पटिकवेषधारणादित्यर्थः ॥ गयायां तु पक्षमेव न विधानादि[illegible]भावः ॥ केचि
दिति । स्वग्रामलेग पाश्चात्यस्य प्रकृतपरत्वात् सर्वतीर्थयात्राया मेतदितिसूचितं ॥ चेतुर्गुणमिति । स्वयं ग
च्छन्न् अन्यं गमयेत्तत्रैव ॥ एवमेव नेता च तस्मषीन्त्र यस्मात्तेन तेष्व त्रगुणं फलमिति भारतवचनात् । या
त्रामध्ये इति । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पंचमे हनि श्रुप्यतीस्मृतेः ॥ यात्रायां दैवकर्मत्वात् ॥ पंचमेहनि स्नानेन

ब्लौस सामिस्तुकं॥ तीर्थेगच्छन्न चरत्संध्यास्तिस्त्र एकत्र मानवः॥ मार्गात्तोनारस्तु चिच्छिन्नो भुक्तो
नचरस्त्वकीर्तिपुराणान्द्वा॥ विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि॥ नतत्र स्त्रुतकं तद्वत्कर्मयज्ञादि
कारयेदिति वैष्ठिनसिंवाक्यस्य मार्गवेषस्यादिमार्गसंतराधानपरत्वान्न॥ यद्यपि रज्जसि तथा प्रा
चीनग्रंथेषु नोक्तं तथा गसंतराभावे स्त्रुतकी वद्विप्राशयः॥ यान मिति॥ साक्षात्स्वशरीरव्यापारा
सा ध्यवृद्धिपूर्वकदेशांतरप्राप्ति साधनयानेन त्रगोयानेजोवधः प्रोक्तो हययानेत्तु निष्फलं॥ नर
याने तदर्धं स्यात्तस्य पद्भ्यां तस्य चतुर्गुणं॥ चतुर्गुणं चतुष्कादं पूर्णमिति यावत्॥ कूर्ते चतुर्गुणो
धर्मइति वचनात्॥ गोमिलः॥ गोमिश्रकेन यानेन तीर्थयात्रां करोति यः॥ स याति नरकं घोरं यावद्र्
रोमसंख्यया॥ तीर्थयात्रा पद्भ्यामेव कार्या॥ तीर्थानुगमनं पद्भ्यां तपः परमिहोच्यते॥ तदेव कृत्वा
याने न स्नानमात्रफलं लभेदिति प्रभासखंडात्॥ अशक्तस्य तु गोमिलः॥ असमर्थस्तु याने नती ८३
र्थयात्रां समाचरन्॥ तदुक्तं फलमाप्नोति स्वशक्त्या धर्ममाचरन्॥ कौर्मे॥ नरयाने चाधनरीह

अश्वरथयानमपि हयपानमेव३

याऽदिसहितोरथः। तीर्थयात्रास्वशक्तानां। यो दोषकृत्संनहि। नोक्तापिद्यानमेव॥ परंतु यत्र नाव
विनागमनं तु घटेदेशं त्वोद्धरगंगासागरादौ मेर्गस्य नदीपरतीरे चानत्र न दोषः। अन्यत्र दोषएवे
तिस्पष्टं स्मेतो॥ एवं यात्राकालशुद्धिः॥ नीचस्येवक्केसंस्थेऽस्त्वादिनाग्रंथएव निषेलोचोक्ता॥
क्वचिद्यगुरुमौढ्यादेर्न दोषः॥ गोदावर्यां गयायां च श्रीशैलग्रहणद्वये॥ सुरास्तु रसगुरूणां च मौढ्य
दोषोनवे विनधे। वायव्यां यो गयायां स्नानं कार्यं पिंडदानं विधानतः॥ अधिमासे जन्मदिने अ
स्ते च गुरुशुक्रयोः॥ नैमित्तिकं च गयायां सिंहस्थे पितृहस्थले। तथा। अधिमासे च जन्मर्क्षे
अस्ते च गुरुशुक्रयोः॥ तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां गोदावरीं विना॥ यदि तीर्थयात्रायां चलितः
परावर्तेत तदा गारुडे। तीर्थं चलितो यः [illegible]को पितुर्नरा यांति वै गृहे। अज्ञानतः शुभे विप्रैः
प्रायश्चित्तं समाचरेत्। संकल्पवाधनिमित्तकं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणानुज्ञया चरेदित्यर्थः॥ यद
तीर्थं प्रचलितः तीर्थमप्राप्यैव मृतस्तदेत्कं गारुडे। यस्तीर्थं संमुखो मृत्वा ब्रजन्मनशामेरु

यथाशक्ति फलवस्त्रहिरण्यादिभिरुपायनं स्थापयेत्॥ रिक्तपाणिर्न पश्येत्तु ... प्रथमसिति। चा
लयेत्तस्य शोभनं॥ प्रणमेत्ततीर्थं स्नात्वा यथावन्मंत्रयोगतः अनागतस्य संजल्पस्नानादिसर्वथा॥ मंत्राः स्व
स्नाने प्रसिद्धा एव ज्ञातव्याः॥ तत्र प्रथमतः तीर्थप्रार्थना कार्या तत्र मंत्रमाह मंत्र ... इति। सर्वेषामेव
तीर्थानां मंत्र एवमुदाहृतः नमस्तुभ्यं ... नमस्कृत्वा स्नानं कुर्याद्यथाविधि ... नमस्तुभ्यं ... नम
स्तेस्तु नमामं त्रस्य तीर्थप्रार्थना गतमतीर्यते। अथवा सागरस्वरजित् दोषदेहस्नानास्तु ... ल
गत्वाष्ट जगन्मर्दिने नमस्ते ... तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम भैरवाय
नमस्तुभ्यं मनुज्ञां दातुमर्हसीति। अन्यत्रापि इमं मंत्रं समुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत्। अन्यथा
तत्फलस्यार्धं तीर्थेशो हरति ... प्रार्थनामंत्रयोः ... सचैलस्नानमिति पाठः।
तथा च प्रथमं प्रणवेन जलं स्पृशेत्। ततः सचैलं समंत्रं स्नायात्। तत्तोयं ... प्रा
र्थस्समंत्रं स्नानादिति सिद्धं॥ विरजस्तु कुलं देशे। ओं ह्रां ... धर्मेण विरजा ... ना

मिरूपस्यापितु देवितु विरजास्य तेति वायवीये॥ तत्र गयासुरनाभौ धर्मराजेन विरजा
द्रिःस्थापनोक्तेः॥ दक्षिणदेशस्य मध्याह्न तोणा र्मिति। एवं च तेन विधानेस्मिन् विरजे वि
रजो भवेत् स्कान्दे सप्तपुराणे तस्य विरजोक्तेः। केचित्तु नेमिषं पुष्करं गयामिति पठन्ति॥
ननु सर्वेषां तीर्थानां स्नानं इदानीं नानाकथमित्यत्राह प्रसिद्धेति। महत्पदं च पत्रेण का
रुपादौ अन्यानि प्रसिद्धानि तीर्थानि तत्रैव दक्करणार्थं। सास्य अग्नितीर्थादीनि वहून्युक्ता।
अन्यत्रैव वहवः तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः॥ तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्ते पुनर्भवः॥ ए
वं कुरुक्षेत्रे यस्य तीर्थानि पि चोक्ते॥ पावन्ती नवह नं पापं तत्क्षणादेव नश्यति। तीर्थस
र्वेशाद् स्य मध्ये तस्य केवलं तीर्थ परत्वात्॥ एतन्मध्ये तु तं निषिद्ध विधिकार्ये॥ निषेधान्तरत्वा
रसौ रिवारेषु यात्रां पानं श्राद्ध नाहस्ति॥ त्राह्मणः प्रति पद्धिका मद्राः क्षौरेषु वर्जयेत्॥ षष्ठ्यप
मा पूर्णिमा पानं चातुर्दश्यष्टमीषु च॥ तत्र ते पुनः नगौल परस्मिन् जातो भवेन्नरः।

१६५

नमौष्टपद्यो: कार्यं नैवाग्नेये तु भास्करे ।। दारुणोग्रेतु संवेष्टुषष्ठा नाशं विवर्जयेत् ।। जंमैकमर्कट
के चैव कन्यायां कार्मुके रवौ ।। रोमरवेंऽगुरुस्यस्यापि दत्वमाशायनेयम: ।। विवाहमौंजीचूडा
सुवर्षमध्यं तदर्भके ।। जन्मर्क्षं न्यां च जातानां नेष्टाले केशवापनमित्यादय: ।। तदपवादस्य ।।
ज्योरेंनेमिति कंन्यालमिषेधे स्वसपिस्तुवे ।। पित्रादिमलि रिक्षास्तुमायश्चित्ते चनीर्थ
केशलि । अत्रैव पनं करिष्येऽइति संकल्प: । पानिभानि च पापानि श्रेत्महसासमानि च ।
केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान्वपाम्यहं इति संत्रलिंगात् । यत्नेनेति । फलेप्यावां
त्वअनरापिकाबेनलोवश्यकं इत्यर्थ: । नदानेहूपनंशास्त्रमिति नानीयपाद पाठ: ।।
पौत्रनत्रपमिति । पौत्रनत्रयादिकृदेशात्तगाले नैवकार्यं ।। नतुनन्मध्ये वर्जिना । नवै
संवत्सरे कुर्यात्मयागे वपनं तूपमितिमिति षेधात् । विधिविवत्सरात्वे स्यन्वपा: ।। तत्रत्रिस्य
गीसोतोमायश्चित्तं नोक्तो । इत्नीलनास्तु वपनात्माकृ तत्संकल्पयेति । मायश्चि

तं यथाशान्त्या छन्दशाद्दार्भमर्धकं। आदौ गोमिथुनं दद्यात्प्रायश्चित्तं चतुर्विधमिति
वचनं च पठंति। तत्सर्वमनुमन्यामहे। गोधोगमितोहितत्वात्। केशेति पाठक्रमात् क्ले
शश्मश्रुक्रमेण वपनं कार्यमिति केचन मपि क्लेश्मा चार प्रसंगवारणार्थं श्मश्रु
कूर्चयोरादौ वपनं कार्यं तत केशानामिति प्रन्योदकसंस्थानीति। दक्षिणं कर्णमार
भ्य धर्मार्थं पापसंचये शिखा चैन वसंस्कारे शिखा चैतं शिरो वपेदिति स्मृतेः। ध
र्मार्थे तिथ्यादि वपने दक्षिणकर्णादि तु दक्संस्थं वपेत्। पापसंचयमिति भिन्नके शिखा
मादि कृत्वा पुरस्तादुदक्संस्थं सर्वमौण्ड्यं [illegible]। नवसंस्कारे चूडाकरणे दक्षिण
कर्णादि शिखां तं शिखामारभ्य वामकर्णांतं चैव वपेदित्यर्थः। यानि मिश्रितानि तु संधि
ष्वेवेति परिसंख्यानात्। पश्चान्नान्तु सशिखं। यतिः सूत्रं च विधवा सशिखं वप ॥१५५
नं चरेदिति स्मृतेः॥ ततः स्नानमिति। [illegible] ता पुण्यवृद्ध्य चक्षुष्माः

166

मुच्यते पातकैः सर्वैः समस्तैरपि पूरुष इति। कौर्मात्। नाश्नतो नाशुचिर्नास्नातः साचम्याशुचिर्न च तत्परः। स्ना
ति तीर्थे भक्तो रवमन च वक्रमतिर्नरः स्नानादिकं तु यत्कृत्वा दिरतीर्थस्नानेऽनधिकारार्थं॥ विप्रदीन
प्रवाहादौ तीर्थस्नानं न कार्यं। प्रभावतोदके स्नानं वर्जयेत् घांछिन्नालिभिः। तस्यां रजस्वलीये तु
दशहस्तेन वर्जयेदिति स्मृतेः। अन्यान्योस्नागतान्यो पोनघाः प्रथमवेगजाः। प्रक्षोधिकस्ना च
केनापि तथा तीर्थाद्विनिर्गताद्विति च स्मृतेः। गंगायां तु न निषेधः। प्रतिस्त्रोतोरजोयोगे रथ्या
जलनिवेशनं। गंगायां न प्रदुष्यति स्नानि हि ब्रह्मद्रवः स्वयमिति शुक्रैः। किं चोरातिक्रमशीतितिंतिडीतिं
वकरंजाम्रहरीतकीतिलकाद्याः। कोविदारकपित्थार्कवन्दर्पेरंडशिग्रवः। शेलु र
स्नदिरश्चैषां स्नानं छायास्तु वर्जयेत्। रात्रौ संध्यादौ च स्नाने न निषेधः। आकस्मिकतीर्थ
प्राप्तौ न प्रवर्तते। नैमित्तिकत्वात्। रात्रौ स्नानं न कुर्वीत होमदानं च रात्रिष्वन्नैमित्तिकं च
कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु इति शातातपोक्तेः। रात्रौ तीर्थे स्नानं महानिशायां न कार्यमि
ति केचित्। अन्ये तु आकस्मिकतीर्थस्नानं तु रात्रौ न कार्यमेव॥ आकस्मिकतीर्थस्नानं

आशौचेपि कार्यं। विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि। न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कार
येदिति पैठीनसिवचनात्। प्रासंगिकतीर्थस्नाने तु मलमासेपि कार्यं। तीर्थस्नाने तथा
होमो यवव्रीहितिलादिभिः। कार्याणि मलमासेपीति पराशरोक्तेः। प्रवाहाभिमुखः स्नाने कुर्या
त्। प्रतिवाहाभिमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै। स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखः
स्यादिति लिङ्गवचनात्। कुशप्रतिकृतिं कुशाग्रे ग्रथितां तत्र मज्जने मंत्रः कुशोसि कुशपुत्रो
सि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयं। त्वयि स्नाते न स स्नातो यस्येदं ग्रंथिबंधनमिति। प्रतिकृतिग्रंथने
पि भेदः। २६ परार्थस्नाने प्रतिकृतिस्नापनं च जीवतां सेवा। अजीवतां तु ८ [illegible]
[illegible] अकालेरात्र्यादौ स्नानभोजनादिना पिण्डदानेऽपराह्णादौ भोजनादिरात्रिस्वेच्छा
तीर्थस्नानस्याधिकारिविशेषणत्वाद्ग्रहणादिवत् [illegible] स्नानस्यास्य श्राद्धं कार्यमिति भावः। का
लेऽपि तु दृष्टान्तः। न दर्पणमिति। स्नानांगतर्पणं जलात् पश्चाद्देवर्षितर्पणं [illegible]
[illegible] तीर्थादेः [illegible] मंत्रः। देवास्सुरास्ता

१६७

दर्शः पिंडदाननिषेधात्‌ अपि तीर्थश्राद्धं न प्रवर्तते। आमेलितावलैव वचनं चरितार्थ्यात्‌॥ ननु पा
कोपि कार्यः। मानाभावात्‌॥ पाकश्राद्धं तु रात्रिसंध्ययोर्भुक्त्वा परदिने एव॥ तत्र आशौचे तु
आशौचापगमे तदानीमपि तीर्थसंबंधत्वादित्यर्थः॥ मासद्वयेर इति विलंबनिषेधान्मलमासे। का
लेऽस्तु ध्यापन्नाधिवस्थास्थान्मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि चेत्‌ तिर्वा व्यान स्या॥ न चेद
तु भय यत्र तीर्थप्राप्ति पर्वणि तत्प्राप्तिरेकेणैव तदा श्राद्धसिद्धेः॥ देवीपुराणे। तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव
परीक्षेत कदाचन॥ पातित्यादिदोषयुक्तस्तत्रैव एव॥ तथा अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजांगुष्ठनिवेशनं॥ तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थ
श्राद्धे विवर्जयेत्‌॥ अग्नौकरणं विसर्जनं च न कार्यं॥ इदं च तीर्थनिमित्तश्राद्ध एव न तु तीर्थाधिकरणश्राद्धे इति बोध्यं॥ देवलः॥ तथा
त्रश्रेन गत्वा श्राद्धे पक्षिणः प्रतिषेधयेत्‌॥ तद्भूतास्तत्र पितरः समायांतीति वैदिकं॥ आमश्राद्धं यदा कुर्यात्‌ पिंडदानं कथं भवेत्‌॥ गृहपा
कात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा॥ पिंडदानं न भवतीति विशेषः॥ आमगृहपाकसक्तुपायसानां यथालाभं व्यवस्था॥ आमश्राद्धे तु तिप्र
श्रादिनिषेधः। मंत्रोहस्य पूर्वमुक्तः॥ सर्वथा श्राद्धशब्दो पिंडदानमात्रे कार्यमिति सूक्तं प्राक्‌॥ यत्तु नैकश्राद्धद्वयं कुर्यात्‌ समानेहनि कु
त्रचिदिति॥ तदेकनिमित्तकश्राद्धपरं॥ हि बहूनि निमित्तानि ज्यायेरन्नेकवासरे॥ नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्तसंके मात्
इत्युक्तेः॥ उपवाससमुत्पन्ने तु सकृदेव व्यापकतीर्थे एव तद्विधानात्‌॥ यत्र तु व्याप्यतीर्थे श्राद्धकरणात्‌ व्यापकतीर्थेपि सिद्धिस्तत्र न श्राद्ध
द्वयमितिः किं तु तंत्रमिति॥ यथा गंगावेणिप्रयागनिमित्तकानां॥ यथा वा गंगामणिकर्णिकाकाशीनिमित्तकानां॥ अथ श्राद्धसंपाते तीर्थश्रा

167

भिद्दिनेऽपि ऋषिकं भिन्नमेव कार्यं देवताभेदात् ॥ तीर्थश्राद्धं प्रथमतः कार्यं । विलंबासहत्वात् । नैमित्तिकत्वाच्च । राशिके युगा
दिमन्वादिसंक्रांत्यादिश्राद्धानि तु पाकेन तीर्थश्राद्धकरणे पृथक् न कार्याणि आमादिना तीर्थश्राद्धे तु पृथक् का
र्याणि । एवमेव नित्यश्राद्धमपि यदि तीर्थश्राद्धं पाकेन तदा न पृथक् ॥ आमादिना चेत्तदा पृथक् कार्यं दर्शश्राद्ध
देर्श्वा यीरजोदर्शनादि निमित्ते नामं ऽस्मपक्षे आमहेमतीर्थश्राद्धेन सिद्धिः । अत्र तीर्थश्राद्धेऽधिकारिणश्च
लाभ्यो ज्ञाः । अत्रैव विशेषांतराणीति ॥ दिग्गजस्कंदपुराणांतरे काशीधामं संकल्प्य कामोऽप्यदिस्या दूरस्थोऽपि ब्राह्मणानां धे
मे निष्कनानाबल्लभस्स भोज्याविद्वत्त्वाम्प्रह्रापुत्रः सर्वेहवाशयीत । वाराणस्यां वा स्वयं ग्रासमणीस्यू
द्वयोर्विपदुषसनारवं च । तस्मात्तत्र स्यात् । भीयःप्रुपभा हि ग्रीराजन्न द्वगे भाषमुक्तौ । वर्षासनं तुषो
दृष्या काश्यां सीदत्कुटुंबिने । पांवत्यद्र निला वंति युगानि दिवि पूज्यते । वस्तु कोटिगुणं पुण्यं काश्यां वास
पितुर्ध्रुवं । आत्मानं तारये पत्नी द्वौ वासपिला यतः ॥ इत्यादि इति सूनमालायां तीर्थश्राद्धग्रंथः ॥ १६९ ॥

२ भ्यग्मात्गस्यशीवसित्कस्यगवादोपित्रनुग्रस्थायांनिमालुर्यजमानपत्नीसेनअनन्तुग्रपायानेतुपित्पत्नीसेनर ।
नमिःपादिकंस्त्चयति ।